

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

**КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**ДІАГНОСТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ
ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ
ВОЄННОГО ЧАСУ**

Виконав: магістрант 2-го курсу, групи 8.2812-пуа
спеціальності 281 «Публічне управління та
адміністрування»
освітньо-професійної програми «Публічне
управління та адміністрування»
В.С. Горбенко

Керівник: професор кафедри філософії,
публічного управління та соціальної роботи,
д.філос.н., доцент Масюк О.П.

Рецензент: професор кафедри філософії,
публічного управління та соціальної роботи,
д.і.н., професор Приймак О.М.

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління

Кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»

Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри філософії, публічного
управління та соціальної роботи

Т.І. Бутченко

«   »   2023 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРАНТУ

Горбенку Віталію Сергійовичу

1. Тема роботи (проекту) Діагностика ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Керівник роботи Масюк Олег Петрович, д.філос.н., доцент

Затверджені наказом ЗНУ від «01» травня 2023 року № 646-с

2. Строк подання студентом роботи 6 грудня 2023 р.

3. Вихідні дані до роботи Атларова В.О., Воронко О.С. Програми державної підтримки бізнесу під час воєнних дій на території України.

Проблеми та перспективи розвитку бізнесу в Україні : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 2 березня 2023 р.) : тези доповідей.

Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2023. С. 20-24;

Квасниця О. Особливості державної підтримки малого бізнесу у зарубіжних країнах. *Світ фінансів*. 2012. №2. С. 177-187; Кузьменко А. Бізнес у воєнний час: як змінилось законодавство. *Українська правда*. 28 березня 2022 р. URL:

<https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/28/684801/>; Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (серпень 2022):

аналітичний звіт. *Офіційний сайт НІСД*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-1>.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): 1.Дослідити стан розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

2. Уточнити зміст і сутність основних понять дослідження: «ефективність державних програм», «підприємство», «воєнний час».

3.Визначити підходи і методи дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

4.Дослідити

світовий досвід ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз. 5.Проаналізувати державну політику підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. 6. Проаналізувати зміст та сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. 7.Проаналізувати результати прикладного дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. 8.Запропонувати рекомендації щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

5. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання видав
Розділ 1	Масюк О.П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	16.05.2023	16.05.2023
Розділ 2	Масюк О.П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	28.08.2023	28.08.2023
Розділ 3	Масюк О.П., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	10.10.2023	10.10.2023

6. Дата видачі завдання 01 травня 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Березень – квітень 2023	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Травень 2023	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Червень 2023	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Червень – серпень 2023	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Серпень – жовтень 2023	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Жовтень – листопад 2023	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Листопад – грудень 2023	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Листопад – грудень 2023	<i>виконано</i>

Студента _____ В.С. Горбенко

Керівник роботи (проекту) _____ О.П. Масюк

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.С. Цапліна

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 80 сторінок, 65 позиції у списку літератури.

ДЕЖАВНА ПОЛІТИКА ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА,
ДЕРЖАВНІ ПРОГРАМИ, ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ,
ДІАГНОСТИКА, УМОВИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Мета дослідження: здійснити діагностику ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного часу та запропонувати шляхи оптимізації державних програм.

Об'єкт дослідження: державні програми підтримки підприємництва.

Предмет дослідження: ефективність державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного часу.

Методи дослідження: системний, діалектичний, синергетичний підходи. Методи аналізу і синтезу у їх єдності, порівняння, узагальнення, методи систематизації та класифікації.

Новизна дослідження: здійснено комплексне дослідження діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, що дало змогу розробити рекомендації щодо оптимізації їх ефективності.

Гіпотеза: Одним із головних критеріїв ефективності державних програм є підтримка бізнесу, який може активно адаптуватись до умов війни та працювати на перемогу

Висновки: 1. Завдяки цілеспрямованій державній політиці на підтримку підприємництва, бізнес відновився і запрацював в умовах воєнного часу. Він адаптувався до війни швидше, ніж раніше до пандемії COVID-19.

2. Розробка і запровадження державних програм підтримки підприємництва в Україні в період воєнного часу відіграла значну роль в тому, щоб малий та середній бізнес міг швидко відновити свою діяльність та підтримувати економіку країни, сприяти обороноздатності.

3. Оптимізація державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу передбачає низку конкретних дієвих заходів, направлених на підвищення їх ефективності.

SUMMARY

The qualification work consists of 80 pages, 65 items in the list of references.

CURRENT BUSINESS SUPPORT POLICY, STATE PROGRAMS, EFFICIENCY OF STATE PROGRAMS, DIAGNOSTICS, WARTIME CONDITIONS

The purpose of the study: to diagnose the effectiveness of state programs to support entrepreneurship in wartime conditions and to propose ways to optimize state programs.

Object of research: state programs to support entrepreneurship.

The subject of the study: the effectiveness of state programs to support entrepreneurship in wartime conditions.

Research methods: systemic, dialectical, synergistic approaches. Methods of analysis and synthesis in their unity, comparison, generalization, methods of systematization and classification.

The novelty of the study: a comprehensive study of the diagnosis of the effectiveness of state programs supporting entrepreneurship in Ukraine in wartime conditions was carried out, which made it possible to develop recommendations for optimizing their effectiveness.

Hypothesis: One of the main criteria for the effectiveness of government programs is the support of businesses that can actively adapt to the conditions of war and work for victory

Conclusions: 1. Thanks to the purposeful state policy to support entrepreneurship, business recovered and started working in wartime conditions. It has adapted to war more quickly than it did to the COVID-19 pandemic.

2. The development and implementation of state programs to support entrepreneurship in Ukraine during the wartime period played a significant role in ensuring that small and medium-sized businesses could quickly resume their activities and support the country's economy.

3. Optimizing state programs to support entrepreneurship in Ukraine in wartime conditions involves a number of specific effective measures aimed at increasing their effectiveness.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	4
1.1. Стан розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	4
1.2. Уточнення основних понять дослідження: «ефективність державних програм», «підприємництво», «воєнний час».....	12
1.3. Підходи і методи дослідження діагностика ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	18
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	25
2.1. Світовий досвід ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз.....	25
2.2. Державна політика підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	35
2.3. Зміст та сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	41
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	51
3.1. Результати прикладного дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	56
3.2. Рекомендації щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.....	57
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. З переходом України від радянської планово-адміністративної економічної системи до ринкової, підприємництво поступово ставало локомотивом економічного розвитку незалежної держави. Воно є складовою частиною ринкової економіки будь-якої розвинутої країни. Саме підприємництво дає людям робочі місця, здійснює суттєві податкові відшкодування в місцеві та державний бюджет, бере участь у різноманітних соціальних програмах, за що отримало назву «соціально-відповідальний бізнес».

Підприємництво розвивалось у всіх галузях економіки нашої країни. Частіше за все це такі галузі як торгівля, сфера послуг, будівництво, дрібне і середнє промислове виробництво, аграрне господарство та переробка сільгосппродукції. Підприємництво, яке засновано на приватній ініціативі, суттєво відрізняється від державного сектору, в якому більше зарегульованості, більш жорсткі обмеження, фіксована заробітна плата тощо. Натомість в сфері підприємницької діяльності розвивається ініціативність, креативність. Вона більш гнучка і мобільна, постійно здійснюється пошук нових напрямків діяльності. Так, наприклад, останнім часом потужно розвивається ІТ-сфера.

Проблемна ситуація. Не дивлячись на значну роль підприємництва у розвитку економіки держави, за всі часи незалежності України воно так і не отримало потужного поштовху і підтримки для свого розвитку і процвітання, як наприклад, у Польщі, республіках Балтії, Чехії, Словаччині та інших країнах Європи. Недолуга й нечесна приватизація 90-х – 2000-х років, формування олігархату, недосконале законодавство в сфері оподаткування, дерегуляції тощо постійно створювали штучні перешкоди для розвитку малого й середнього підприємництва. Все це в певній мірі стало причиною війни, бо зuboжила олігархічна економіка дала загарбливу надію на успіх.

Лише з другої половини 2000-х років, зокрема після Революції Гідності, отримання «безвізу» та більш активній співпраці з Європейським Союзом, почали складатися більш сприятливі умови для розвитку підприємництва. Та на

заваді стала повномасштабна агресія Росії проти України і «гаряча» фаза російсько-української війни, що призвело потужних втрат в економічній сфері загалом і розвитку підприємництва зокрема. Зруйновані підприємства, сільськогосподарські угіддя, окуповані регіони, порушена логістика, втрачені трудові ресурси – все це стало серйозним викликом не тільки для економічної сфери, а й для державних інститутів, на які покладається формування внутрішньої політики та управління всіма сферами життєдіяльності країни. Задля подолання викликів, що виникли в економічній сфері, для підтримки її функціонування і забезпечення обороноздатності держави, перед органами публічного управління постала задача розробки ефективних державних програм, що сприятимуть відновленню і розвитку підприємництва, як потужної складової всієї економічної системи.

Таким чином, зважаючи на ті виклики і проблеми, які стоять перед державою по відновленню економіки країни в період воєнного часу та зважаючи на значну роль підприємництва у вирішенні цих задач, ми вважаємо, що обрана нами тема є надзвичайно актуальною, а її реалізація дозволить оптимізувати деякі напрямки, які підвищать ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

Об'єкт дослідження: державні програми підтримки підприємництва.

Предмет дослідження: ефективність державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного часу.

Мета дослідження. Здійснити діагностику ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного часу та запропонувати шляхи оптимізації державних програм.

Виходячи з поставленої мети, в ході дослідження планується виконання наступних завдань:

– дослідити стан розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу;

- уточнити зміст і сутність основних понять дослідження: «ефективність державних програм», «підприємництво», «воєнний час»
- визначити підходи і методи дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу;
- дослідити світовий досвід ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз;
- проаналізувати державну політику підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу;
- проаналізувати зміст та сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу;
- проаналізувати результати прикладного дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу;
- запропонувати рекомендації щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

Гіпотеза. Одним із головних критеріїв ефективності державних програм є підтримка бізнесу, який може активно адаптуватись до умов війни та працювати на перемогу.

Структура роботи: робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

1.1. Стан розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

В сучасній науковій практиці, в тому числі і в рамках публічного управління, склалася певна методологія щодо проведення дослідження. Її сутність полягає в тому, що перш ніж розпочати власне дослідження, науковець (будь то з досвідом наукової роботи, чи початківець), має проаналізувати вже існуючі наукові доробки у сфері свого наукового інтересу. Це зумовлено логікою побудови самої наукової діяльності, адже без аналізу попередніх наукових здобутків, науковець, по-перше, може позбавити себе серйозних наукових напрацювань в цій галузі, по-друге, намагатиметься «наново винаходити колесо».

Саме тому, даний підрозділ присвячено дослідженню стану розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Постановка даної задачі у ряду інших дослідницьких завдань кваліфікаційної роботи магістра, на нашу думку, є необхідним елементом, оскільки дозволяє розглянути не лише загальну історію становлення проблеми, але й погляди різних науковців щодо її сутності і змісту. Опора на представлені думки науковців, дозволить нам в подальшому вирішувати основні задачі щодо аналізу ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, а також формулювати власні думки з досліджуваної проблематики.

Разом з тим, ми відмічаємо, по-перше, що під час виконання даного завдання ми зіткнулися з низкою труднощів, зокрема з тим, що дана проблематика є надзвичайно новою для України, як і саме явище підтримки бізнесу під час війни. Суто наукової літератури стосовно означеної проблематики виявилось вкрай мало, тому нам довелось аналізувати публіцистику, виступи політичних та державних діячів, інтерв'ю самих підприємців. По-друге, ми вважаємо за потрібне розглядати джерела не лише з проблеми аналізу ефективності підтримки бізнесу й підприємництва з боку держави в період воєнного стану, але й загалом наукові дописи щодо оцінки стану економіки України в означений період, діяльності державних інституцій, направленої на підтримку економічної сфери і таке інше.

Більшість науковців, які аналізують стан економіки в останнє десятиліття, відмічають, що російсько-українська війна, розв'язана Російською Федерацією проти Української держави ще в 2014 році, спочатку призвели до дестабілізації процесів економічного розвитку окремих регіонів України (Донецької і Луганської областей – безпосередньо, Запорізької, Дніпропетровської та деяких інших – частково), зумовила падіння економіки країни через втрату контролю над більшою частиною територій Донецької і Луганської областей, втрати їх промислового потенціалу, природних і людських ресурсів тощо. У зв'язку з цим українська економіка і українське суспільство понесли значні втрати, що відобразилось на економічному розвитку в цілому.

Змінилась і мапа регіонального розвитку держави. З урахуванням втрати промислового потенціалу Донбасу, відбувається деіндустріалізація та посилення аграризації виробництва, налаштованого в основному на експорт сільгосппродукції. На перших порах війни відмічається також падіння технологічного та інноваційного потенціалу регіонів України, оскільки були зруйновані технологічні ланцюжки. Більш того, спостерігається територіальне зміщення процесів економічної та інвестиційної активності в бік західних територій України, оскільки близькість до східних кордонів характеризувалась

наявністю фронтів, на яких час від часу відбувались «тліючі» та «спалахуючі» конфлікти.

Разом з тим, економіка держави поступово адаптувалась до наявності гібридної війни в Україні. Відбувся перерозподіл територіального економічного розвитку, з'являлись нові лідери за темпами нарощування економічного потенціалу, зокрема серед них можна назвати Житомирську область (зростання на 35%), Вінницьку (на 32%), Тернопільську (на 23%) та деякі інші [11, с. 4]. Щоправда, слід відмітити, що зростання здебільшого відбувалось не за рахунок конкурентоспроможності промисловості, а скоріше за рахунок розвитку агросфери та експорту її продукції.

В період з 2014 до 2022 років відбулась низка реформ в Україні, які сприяли економічному розвитку. В першу чергу треба звернути увагу на реформу децентралізації, метою якої було: «формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, узгодження інтересів держави та територіальних громад» [50].

Саме завдяки децентралізації територіальні громади, в яких було сформоване дієве самоврядування, почали активно розвиватися в економічній та інших сферах. З приводу аналізу реформи децентралізації, її впливу на державотворчі процеси, розвиток демократії і народовладдя, на економічні процеси було написано доволі багато наукових праць: статей, монографій, дисертаційних робіт тощо. В залежності від напрямку досліджень (публічне управління та адміністрування, адміністративне право, економіка) автори аналізували різноманітні аспекти реформи децентралізації. Так, в рамках публічного управління та адміністрування основний акцент в наукових працях робився на аналізі впливу процесів децентралізації на утвердженні демократичної моделі управління в Україні, на важливості запровадження реформи децентралізації влади на шляху розвитку нашої країни як демократичної, правової держави [8; 9]; на ролі місцевого самоврядування у

наданні суспільних благ, адже саме вони покликані професійно забезпечити дієве управління публічними справами в інтересах кожного члена територіальної громади [15; 25].

З точки зору правових аспектів (адміністративне, конституційне право) дослідники зосереджували свою увагу на тому, як реформа децентралізації впливає на адміністративний устрій, адміністративні повноваження органів місцевого самоврядування; як через дану реформу реалізується конституційний принцип, за якого державою передаються значні повноваження щодо здійснення влади на регіональному та/або місцевому рівнях відповідним органам публічної влади, а також визначення процедурних засад його реалізації [5; 33].

Звичайно, з точки зору даного дослідження нас більш за все цікавлять наукові доробки, в яких розкривається роль децентралізації у прискоренні і розвитку економічних процесів, зміни бюджетування, динаміки фінансових показників розвитку громад, чинників сприяння (або стримування) розвитку бізнесу і підприємництва в умовах децентралізації [17; 53; 55].

Крім зазначеної реформи децентралізації, позитивну роль в економічному розвитку України в період гібридної війни до початку її «гарячої» фази (лютий 2022 року), відіграли також: 1) реформа, пов'язана з відкриттям ринку землі; 2) удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності; 3) модифікація системи «Прозорро»; 4) забезпечення законодавчих умов для судової реформи (перезавантаження ВРП та створення ВККС), що є необхідною умовою поліпшення інвестиційного клімату; 5) спрощення системи оподаткування тощо.

Так, наприклад, аналізуючи стан ринку землі в Україні, науковці звертають увагу на правове регулювання продажу землі, сильні і слабкі сторони цього процесу, а також його перспективи. Авторка Ю. Швець вказує на те, що зменшення обсягу валової продукції сільського господарства, звуження фінансової бази розвитку аграрних підприємств, скорочення кількості малих господарств – все це говорить про необхідність, в решті решт, зняття мораторію

з продажу землі і впровадження відкритого ринку, задля того щоб залучити вітчизняних й іноземних інвесторів, розвивати малі (сімейні) й середні фермерські господарства, які сприятимуть збереженню села й насиченню споживача різноманітною сільгосппродукцією [64].

Інші автори акцент роблять на дослідженні земельного законодавства та моделі ринку землі, яка втілюється в Україні. На їх думку, концептуальна модель регулювання ринку землі має захищати інтереси всіх учасників ринкового процесу. Основними функціональними складовими такої моделі є перерозподіл земельних ресурсів у власність ефективних землекористувачів, досягнення необхідного рівня дохідності сільськогосподарських товаровиробників для забезпечення розширеного відтворення, бюджетно-податкова підтримка сільськогосподарських товаровиробників і розвитку сільських територій, відтворення земельних ресурсів як елементу екологічної системи [23].

Дослідженню ролі державних закупівель у розвитку економіки країни в період гібридної війни також присвячена низка наукових статей, зокрема авторки Т. Марусей. В статті авторкою визначено основні функції державних закупівель та їх характеристики, обумовлено сучасний механізм регулювання економіки через систему державних закупівель. Т. Марусей робить акцент на тому, що державні закупівлі мають здійснюватися на основі зіставлення сукупних вигод і витрат упродовж усього періоду корисної експлуатації блага, що дозволить уникнути корупції та нецільових витрат державних коштів [32]. Це особливо стало важливо в період розгортання повномасштабної агресії, коли на рахунку воєнної економіки кожна гривня має величезну вагу.

До речі, варто зауважити, що реформи, які згадувались вище, були направлені в тому числі на розвиток малого і середнього підприємництва в Україні, саме тому, що воно може стати однією з рушійних сил економічного зростання. З огляду на це держава має розробляти заходи щодо його підтримки і стимулювання. Як зауважує Н. Ситник «малий та середній бізнес (МСБ) є невід'ємним складником ринкової економіки, що сприяє вирішенню цілої

низки соціальних, економічних та науково-технічних проблем суспільства. середній бізнес характеризується динамічністю, сприяє вирішенню проблем зайнятості населення, породжує конкуренцію, забезпечуючи зростання експортного потенціалу та наповнення внутрішнього ринку споживчими товарами та послугами. Тому уряди багатьох країн із різним рівнем соціально-економічного розвитку надають великого значення малим і середнім підприємствам, всіляко підтримують їхню діяльність» [52, с. 83].

Отже, проаналізувавши публікації, присвячені аналізу і оцінці розвитку економіки України після 2014 року, ми можемо зробити висновок, що вітчизняна наукова спільнота приділяла значну увагу проблемам державного управління економічним розвитком, який мав сприяти подоланню руйнівних наслідків гібридної війни, розв'язаної Росією проти України в 2014 році.

Проте, у лютому 2022 року Російська Федерація здійснила повномасштабну агресію проти України, що призвело до переходу від гібридної до «гарячої» стадії російсько-української війни. За дуже короткий термін значна частина північної (Київська, Сумська, Чернігівська області), північно-східної (Харківщина) та південної (Запорізька, Херсонська області) були окуповані. А це означало, що їх промисловий та аграрний потенціал або був зруйнований, або перейшов до рук окупантів.

Початок повномасштабної агресії характеризувався тим, що майже на 1500 км фронту точились активні бойові дії, здійснена окупація частини територій, відбувалось бомбардування тилкових міст. Президент України і Уряд проголосити введення на території держави режиму воєнного стану. Все це призвело до того, що значна частина бізнесу була практично паралізована. З одного боку, вона була фактично зруйнована агресором, а з іншого – із-за моральної та психологічної розгубленості підприємців різко знижується їх ділова активність. Таким чином, країна понесла значні втрати і збитки в економічному плані. Крім воєнних та економічних втрат, держава Україна також переживала гуманітарну катастрофу. Адже бойові дії, які розгорнулись на території України, викликали масову міграцію. Велика частина громадян

України, які мали житло, надійну роботу, власний бізнес, переходять у стан соціально-незахищених верств населення і тепер потребують соціальної підтримки з боку держави, що й без того підриває її зруйновану економіку.

Отже, перед усіма державними інституціями: Президентом, Парламентом і Урядом України постає надзвичайно складна задача – крім ведення реальних бойових дій з агресивним і жорстким ворогом, прийняти необхідні заходи щодо запуску потужного економічного фронту. Адже без економічної активності та відновлення виробництва в усіх сферах неможливе повноцінне функціонування країни та її громадян в умовах воєнного часу. Саме для вирішення цих складних задач держава шукає найбільш прийнятні і дієві засоби підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, розпочинає активно впроваджувати комплексні зміни до законодавства та розробляє низку державних програм, спрямованих на підтримку малого й середнього бізнесу.

Наукова спільнота України, як і тисячі її громадян, у перші воєнні часи теж була приголомшена тим, що сталося, тому не могла так швидко відреагувати на ці події. Тому, перші публікації щодо аналізу економіки України воєнного часу та перспектив її відновлення та розвитку починають з'являтися тільки влітку 2022 року, тобто майже через півроку після початку агресії. До вивчення цих складних процесів і явищ долучилися провідні наукові майданчики, такі як Вища школа економіки, Національний Інститут стратегічних досліджень, Український Інститут майбутнього, науковці академічних закладів освіти, публіцисти, представники громадянського суспільства та експертного середовища тощо.

Починають проводитись дослідження, організовуються і проводяться наукові конференції, готуються аналітичні звіти. Так, у вересні 2022 року Національним Інститутом стратегічних досліджень був опублікований аналітичний звіт «Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (серпень 2022)». Експерти Інституту відмічають, що завдяки сумісним діям Уряду і Парламенту на початку війни вдалось не тільки зберегти економіку, але й дати їй поштовх до розвитку. Зокрема акцент робиться на: 1)

урядовій Програмі релокації підприємств в Україні; 2) на заходах щодо спрощення інвестиційних процедур, які спрямовані на відновлення підприємницької активності навіть в умовах війни; 3) про спрощення дозвільних процедур для набуття права на землю та для початку будівництва під час реалізації проєктів відновлення економіки; 4) на програмі кредитування бізнесу «Доступні кредити 5-7-9 %» [34].

Інститутом регіональних досліджень імені І.М. Долишнього НАН України було проведене дослідження, присвячене аналізу економічного розвитку регіонів України в умовах війни. Проаналізовані основні проблеми і ризики та напрямки забезпечення стійкості економіки в умовах воєнного часу [11].

За підтримки ПроООН проведене дослідження, присвячене поточному стану ділової активності мікро-, малих та середніх підприємств у різних регіонах і галузях. Проаналізовані ключові проблеми і виклики, спричинені війною. Вивчались інструменти підтримки мікро-, малих та середніх підприємств з боку Уряду, місцевих органів влади, донорських організацій тощо [12].

З'являється низка публікації, присвячених розвитку бізнесу під час воєнного стану [63], аналізу зміни законодавства, яке повинно сприяти розвитку бізнесу у воєнний час [28], аналізу програм державної підтримки бізнесу під час воєнних дій на території України [1], розвитку інноваційних підходів, зокрема цифровізації бізнес-проєктів під час війни [65] та багато інших.

Таким чином, в даному підрозділі ми проаналізували стан розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. При цьому був охоплений період значно більший ніж починаючи з лютого 2022 року, адже Україна перебуває у стані війни ще з 2014 року. Це дало нам змогу порівняти дії держави щодо розробки державних програм підтримки підприємництва в період гібридної і «гарячої» стадій війни. Більш детальний аналіз цих програм

буде здійснюватися у другому розділі кваліфікаційної роботи, а діагностика їх ефективності – у практичній частині.

1.2. Уточнення основних понять дослідження: «ефективність державних програм», «підприємництво», «воєнний час»

Понятійно-категоріальний аналіз – це вчення про наукові категорії, яке досліджує їх природу та сферу застосування. Це надзвичайно важливий елемент наукового пізнання і дослідження, без якого було б дуже складно вивчати об'єкт і предмет дослідження. По-перше, кожній галузі науки притаманні свої специфічні поняття і категорії, за допомогою яких пізнається і описується її предмет. Тому, перш ніж безпосередньо досліджувати предмет, слід окреслити набір ключових понять, визначити їх зміст і сутність. Вони якраз і будуть виступати пізнавальними інструментами в даному дослідженні у вигляді дефініцій.

Для початку, вважаємо, слід чітко визначитися з поняттям підприємництво, підприємницька діяльність, адже важко уявити собі підтримку підприємництва, не усвідомлюючи, який сенс вкладається у дане поняття.

В Законі України «Про підприємництво» надається таке визначення даного терміну: «Підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством» [45].

Згідно словника економіста та підприємця «Підприємництво – це ініціативна діяльність господарчих суб'єктів, здійснювана на власний ризик діяльність по виробництву продукції, наданню послуг і заняттю торговельною діяльністю з метою отримання прибутку; це діяльність, як правило, пов'язана з новаторським використанням майна, грошових коштів та інших ресурсів з

метою досягнення комерційного та іншого успіху на засадах поєднання особистої вигоди та суспільного блага» [58, с. 235].

Як видно з двох, наведених дефініцій, Закон дає більш чітке, лаконічне визначення терміну «підприємництво», в той час як науково-довідникові джерела, зокрема наведений словник, надає розширене визначення, з використанням таких характеристик підприємництва як «діяльність, пов'язана з новаторством», а також «діяльність, яка поєднує власну вигоду та суспільне благо». Тобто, в даному визначенні підкреслюється, що сучасне підприємництво обов'язково повинно мати соціальну складову – соціальну відповідальність. Бізнес не може прагнути задовольняти виключно власні інтереси, а й орієнтуватися на потреби та інтереси громади, на території якої веде свою підприємницьку діяльність, враховувати суспільні інтереси в цілому, з урахуванням соціокультурної та історичної ситуації.

Вважаємо за потрібне також зупинитися на понятті «підприємницька діяльність». Це доволі близькі поняття. Так, під підприємницькою діяльністю розуміється самостійна діяльність особи (юридичної: організація, підприємство чи фізичної: окрема особа, підприємець), яка здійснюється в системі цивільного обороту від власного імені, на свій розсуд і ризик і під власну відповідальність майнового характеру. Основна мета підприємницької діяльності полягає у систематизованому отриманні прибутку і реалізації власних амбіцій [36, с. 135].

Як бачимо, основний акцент, який робить С. Покропивний, автор монографії, ключовими ознаками підприємницької діяльності є самостійність, ризикованість і прагнення до самореалізації, а також прагнення систематично отримувати прибуток. Тобто, підприємець, який обирає прийнятний для себе той чи інший вид підприємницької діяльності, орієнтується не лише на прибуток, але й на власні здібності (хист), особистий інтерес і прагне до самореалізації. Вказані характеристики є важливими і з точки зору нашого дослідження. Адже ефективність функціонування підприємництва залежить не тільки від того, наскільки його підтримує і стимулює держава, а й від того,

наскільки самі підприємці здатні і прагнуть розвивати бізнес, особливо в умовах військової агресії.

Важливе зауваження, на яке слід звернути увагу, говорячи про підприємництво (підприємницьку діяльність) – це його масштаб. Як правило під підприємництвом розуміється діяльність невеликого масштабу. Це можуть бути фізичні особи підприємці (ФОП), мікро-, малі і середні підприємства. Вони відрізняються один від одного річним оборотом, обсягом напрямків діяльності, кількістю працюючих. На відміну від мікро-, малих і середніх підприємств, великі – це компанії або корпорації з великим річним оборотом коштів, значною чисельністю працівників (від 1 тисячі до декількох десятків тисяч). Вартість їх активів перевищує 100 мільйонів гривень, а чистий річний прибуток не може бути меншим за 200 мільйонів гривень. Характеризуються широким колом напрямків підприємницької діяльності.

Зазначене уточнення має значення для аналізу поняття «державні програми», адже як правило вони спрямовані на підтримку саме мікро-, малих і середніх підприємств.

Отже, наступним ключовим поняттям даної кваліфікаційної роботи виступає «ефективність державних програм», оскільки воно складає основу предмету дослідження. Дане поняття є складним, тому варто розглянути його по окремих складових.

Згідно Закону України «Про державні цільові програми», державна програма – це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням [42].

Як зазначається в Законі, державні цільові програми за сферою спрямування і масштабами охоплення поділяються на: 1) загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля. Це програми, які охоплюють всю

територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади; 2) інші програми, метою яких є розв'язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки [42].

Логічно виникає питання, як формуються державні програми, хто ініціює їх розробку, і – головне, чому вони виникають? Виходячи з того, що більшість підприємств в Україні належать до приватної форми власності, а приватний підприємець, як ми з'ясували вище, діє за власною ініціативою і бере на себе відповідальність за усі ризики підприємницької діяльності, то чому держава має його підтримувати?

Ключовою ознакою державних програм є те, що вони виступають механізмом державної підтримки галузям та видам підприємницької діяльності, які такої підтримки потребують і не здатні самостійно розвиватися чи подолати якусь кризу. І при цьому вони повинні мати суспільно значущу цінність. Держава не має підтримувати і фінансувати підприємництво, яке не містить в собі соціальної цінності, або мають такі ресурси, що самотужки здатні подолати кризу.

Виходячи з цього, ми тепер розуміємо сутність поняття «державна програма». До речі, варто також зупинитися на терміні «ефективність», спираючись на який будемо мати критерій оцінки тієї чи іншої державної програми.

Ефективність – це складна категорія міждисциплінарного застосунку. Вона пронизує усі сфери практичної діяльності людини, в тому числі усі ланки публічного управління, суспільного виробництва, соціальної сфери тощо і виступає фундаментальною базою для визначення кількісних критеріїв результату діяльності, зокрема цінності управлінських рішень.

Більшість авторів різноманітної словниково-довідникової літератури стверджують, що ефективність будь-якої діяльності прийнято виражати за

допомогою відношення результату до витрат. Цільова орієнтація такого відношення – прагнення до максимізації результату [13; 58; 60].

Найбільш широку трактовку поняттю «ефективність» дає Т. Стронк в англomовній «Енциклопедії з публічного управління». З позиції даного автора, ефективність (англ. *effectiveness*) – це ступінь досягнення цілей (ефектів, результатів), тобто ступінь, що вказує в якій мірі заплановані цілі досягаються у встановлені строки з найліпшими показниками. Під результатами мається на увазі запланований захід (наприклад, проведення Дня міста, благодійного концерту, спортивних змагань тощо), певні продукти, послуги і тому подібне. Ефективність з практичної точки зору є базовою цінністю успішної роботи. Ефективна дія у практичному сенсі – це дія, яка дозволяє максимально наблизитися до досягнення конкретної мети. Вона відображає глибинні процеси вдосконалення в усіх елементах діяльності. В системі управління суспільною цінністю ефективність визначається як співвідношення між продуктом і результатом, а також вказує на те, що досягнуті результати мають суттєвий внесок у досягнення пріоритетів і цілей. Ефективність можна розглядати в оперативному і стратегічному плані. Якщо розглядати дане поняття з позиції державних установ, оперативна ефективність означає ступінь досягнення цілей протягом фінансового року, а стратегічна ефективність – це ступінь реалізації багаторічних цілей державної політики або ступінь реалізації потреби у розвитку даного органу чи установи публічної влади. Мірою ефективності є показники ступеню досягнення поставлених цілей, тобто фактично досягнуті результати по відношенню до запланованих [14].

Така широка трактовка ефективності, на нашу думку, не суперечить її вузькому розумінню. Навпаки, запропонована Т. Стронком дефініція не лише пояснює сутність поняття, але й надає критерії вимірювання цього явища. Серед критеріїв вимірювання можна назвати такі: результативність (фактично досягнуті результати по відношенню до запланованих), інтенсивність функціонування системи, ступінь (кількісні показники: відсотки, чи кількість виробленого продукту, послуги), рівень організованості системи та деякі інші в

залежності від виду діяльності. Все це свідчить, з одного боку, про багатогранність категорії «ефективність», а з іншого – про складність її представлення у конкретних показниках та вимірах.

Якщо застосувати категорію «ефективність» до поняття «державні програми», то в цьому випадку вона буде виступати якраз критерієм виміру. Наприклад, державні програми, які дійсно спрямовані на збереження і підтримку підприємництва в умовах воєнного часу, сприяють його розвитку, що в свою чергу, призведе до створення необхідних продуктів і послуг, наповненню державного бюджету і економічному розвитку в цілому – можна вважати ефективними, оскільки поставлена мета досягнута. І, навпаки, якщо якась державна програма не забезпечила такого результату, значить вона виявилась не ефективною, або з самого початку її ціль не була пов'язана з вище зазначеним ефектом.

І, нарешті, розглянемо поняття «воєнний час», оскільки воно є умовою, в якій перебуває наш предмет дослідження.

Воєнний час – це період фактичного перебування держави у стані війни з іншою державою. У воєнний час в державі або в її окремих районах (регіонах) вводиться правовий порядок воєнного стану. Початком воєнного часу вважається оголошення стану війни або момент фактичного початку воєнних дій (агресії). Кінцем воєнного часу є оголошений день і час припинення стану війни. Законодавча регламентація воєнного часу представлена в Законах України «Про оборону України», «Про правовий режим воєнного стану» [18].

В даному підрозділі нами реалізоване друге дослідницьке завдання. Уточнення змісту і сутності основних понять: «ефективність», «державна програма» «підприємництво», «воєнний час».

Так, складне поняття «ефективність державних програм» даній роботі використовується у значенні – державні програми, які дійсно спрямовані на збереження і підтримку підприємництва в умовах воєнного часу, сприяють його розвитку, що в свою чергу, призводить до створення необхідних продуктів і послуг, створенню робочих місць, наповненню державного бюджету і

економічному розвитку в цілому – можна вважати ефективними, оскільки поставлена мета досягнута. І, навпаки, якщо якась державна програма не забезпечила такого результату, значить вона виявилась не ефективною, або з самого початку її ціль не була пов'язана з вище зазначеним ефектом. Термін «ефективність» виступає критерієм виміру.

Щодо поняття «державні програми», ми вважаємо, що в даному випадку доречно послуговуватися дефініцією, наданою в Законі України, де державна програма – це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Робота над понятійно-категоріальним апаратом дозволила нам чітко визначити об'єкти і предмети дослідження і перейти до їх глибокого теоретичного аналізу.

1.3. Підходи і методи дослідження діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Сьогодні багатовимірні процеси у сфері наукового пізнання надзвичайно ускладнюються в наслідок динамічності соціальних процесів, величезного потоку інформації, плюралістичності наукових концепцій і підходів, що надзвичайно посилює роль методологічного обґрунтування будь якого наукового дослідження, інакше дослідник має небезпеку поринути у прірву наукової багатоманітності і втратити головний фокус дослідження. Отже, вірний вибір методологічних засобів є необхідною передумовою результату, який би адекватно відбивав сутність і зміст досліджуваного явища або процесу.

Даний підрозділ буде присвячено визначенню методологічних засад дослідження діагностики ефективності державних програм підтримки

підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. В рамках даного підрозділу необхідно з'ясувати, на основі яких принципів оптимально досліджувати основну проблему даної кваліфікаційної роботи, та за допомогою яких методів можна адекватно виконати поставлені дослідницькі завдання. Необхідно не лише визначити адекватні підходи й методи, а й обґрунтувати їх пізнавальні і пояснювальні можливості. Але спочатку визначимо сутність понять «метод» і «методологія».

Як пише А. Конверський, «метод – це спосіб організації практичного та теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта. З розвитком науки і практики відбуваються розвиток і диференціація методів, що приводить до виникнення вчення про методи – методології» [26, с. 16]. У наукових методах поєднуються об'єктивний і суб'єктивний аспекти людської діяльності. «Об'єктивний бік методів становлять пізнані закономірності реального світу, відтворені в найбільш повному і систематизованому вигляді у наукових теоріях ... З суб'єктивного боку метод постає як сукупність правил, прийомів пізнання і перетворення дійсності. Причому методи дослідження повинні спрямовувати наукову думку відповідно до природи самого предмета [26, с. 63-64].

Таким чином, методологія – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів; це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Визначення методів конкретного дослідження має ґрунтуватися на специфіці об'єкта та предмета дослідження (яка в загальних рисах була окреслена в підрозділах 1.1 та 1.2); і по-друге, не повинне виходити за межі загальної методологічної орієнтації даного дослідження.

Як визначено у вступі, об'єктом даного дослідження виступають державні програми підтримки підприємництва. Предмет дослідження – ефективність державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного

часу. Як видно з формулювання, об'єкт і предмет мають системний характер, отже базовим підходом даного дослідження буде системний підхід.

«Системний підхід – це напрямок методології наукового пізнання і суспільної практики, в основі якого покладено дослідження об'єктів як систем. Він представляє собою міждисциплінарний філософсько-методологічний і науковий напрямок досліджень. Важливою складовою системного підходу є принцип системності, згідно якого всі предмети і явища світу розглядаються як системи тієї чи іншої складності і цілісності. У ХХ ст. на його фундаменті будувалися філософські засади обґрунтування загальної теорії систем, кібернетики, системного аналізу, синергетики. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. [29, с. 6].

Система – це сукупність елементів, котрі протягом певного часу знаходяться у більш-менш стабільному взаємозв'язку. Однією з визначальних рис системи є її прагнення до рівноваги. Навіть при наявності протидіючих сил для системи буде характерним збереження певного балансу між силами, що сприяють рівновазі і тими, що їм протидіють. Таке твердження в повній мірі характерно для підприємництва. Навіть за умов воєнного часу підприємці намагалися всіляко зберегти свій бізнес, більш того – навіть розвивати його. Саме для розвитку підприємництва в умовах повномасштабної агресії і бойових дій, важлива підтримка держави у вигляді спеціальних державних програм.

Отже, в даному дослідженні системний характер має і підприємництво, як вид діяльності, і державні програми, що мають сприяти розвитку і підтримці підприємницької діяльності, і власне держава, в рамках якої реалізується даний процес. У взаємодії вони утворюють ще більшу і складну систему. Тільки спираючись на принципи системного підходу можна пізнати всю сукупність

взаємозв'язків і взаємовпливів в рамках системи, визначити найбільш впливові чинники, які або сприяють розвитку підприємництва, або, навпаки, стримують його.

Наступний фундаментальний підхід, на який ми спираємось в даному дослідженні – діалектичний. Діалектика – вчення, що спирається на принципи всезагального зв'язку та розвитку. Досліджуючи проблему діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, ми будемо спиратися на діалектичні категорії «система», «структура», «ціле», «особливе», «відмінне» та інші. Наприклад, державні програми підтримки підприємництва представляють собою «ціле» – певний напрям державною політики. «Особливим» в даному випадку будуть державні програми за різними напрямками: фінансово-кредитні, соціально-гуманітарні, грантові тощо. Взаємодіючи між собою, вони утворюють цілісну структуру, де кожен елемент виконує свою функцію у системі держави.

Діалектичний принцип загального взаємозв'язку і розвитку дозволить проаналізувати зміни, які відбуваються в підприємстві, завдяки розробці і впровадженню державних програм в умовах розгортання і розвитку подій воєнного стану. Важливим у даній роботі є також діалектичний принцип об'єктивності, який базується на вивченні об'єктивних закономірностей і факторів, котрі обумовлюють економічну політику держави.

Соціальні явища, інститути, організації не можуть знаходитися у статиці, не слід також ототожнювати їх з однолінійним, поступальним розвитком. Це процес складніший і значно багатоманітний. Йому можуть бути притаманні глибокі протиріччя та неоднозначні тенденції. В стабільному суспільстві всі інновації зароджуються та реалізуються настільки повільно та поступово, що інколи навіть не помічаються протягом декількох поколінь. Особлива ситуація складається в кризові періоди, такі як період воєнного часу. В цьому випадку розвиваються принципово нові соціальні відносини. Тут не оминати синергетичного підходу.

Дійсно, в арсеналі сучасної методології останнім часом суттєву роль відіграє синергетичний підхід. Дехто з науковців вважає його протилежністю діалектиці. Як на нашу думку, синергетичний підхід жодним чином не суперечить діалектичному, а органічно доповнює його. В основу синергетичного підходу (інколи в методологічній літературі говориться «методу») покладено теорію самоорганізації. «Синергетичний метод – це більш високий рівень методології дослідження, що потребує максимально можливого врахування всіх аспектів проблеми в їх цілісності, взаємозв'язку, розвитку, поєднанні закономірностей і спонтанності (невизначеності), розуміння функціонування відкритих систем, здатних до самоорганізації, яким не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку, а скоріше необхідно зрозуміти, як сприяти їх власним тенденціям розвитку, як виводити їх на ці шляхи» [62, с. 43].

В даному конкретному дослідженні синергетичний підхід дуже доречний. Війна в Україні, спричинена російським агресивним вторгненням, стала точкою біфуркації, від якої підприємництво мало знайти вектори свого подальшого існування. В залежності від різних факторів, воно могло б або прийти у занепад, або отримати поштовх для розвитку. Так, завдяки самоорганізації, з одного боку, та цілеспрямованій політиці держави щодо підтримки бізнесу – з іншого, підприємці почали доволі швидко долати негативні чинники, спричинені воєнним часом, і відроджувати підприємницьку діяльність.

Що до вибору методів дослідження, варто зазначити, що всі методи поділяються на загальнонаукові, які можуть бути використані без прив'язки до конкретної наукової сфери. Також є методи приватнонаукові (специфічні) – тобто такі, що використовуються у конкретній галузі знань, у конкретній науці.

Із загальнонаукової методології важливим в даному дослідженні є метод системного аналізу, який проявляється в аналізі ефективності державних програм підтримки підприємництва, враховуючи усі фактори впливу на дану систему. Методологічна специфіка системного методу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається

на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зав'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Системний аналіз застосовується для розв'язання складних проблем, пов'язаних з діяльністю людей. Він не протиставляється іншим методам аналізу проблем і прийняття рішень, але відрізняється синтезом в єдиній методології взаємопов'язаних понять, методів і прийомів, які раніше використовувалися відокремлено при розв'язанні часткових проблем [20, с. 76]. Даний метод був використаний у другому розділі при вивченні сутності державної політики підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу та особливостей державних програм щодо підтримки підприємництва.

Специфічну (приватнонаукову) методологію будуть складати методи в системі публічного управління. Як відмічає П. Іванюта «Методологією в системі державного управління є сукупність дослідницьких процедур, збір й обробка техніко-економічних і соціальних даних з метою прийняття управлінських рішень, а також аналіз та оцінювання управлінських ситуацій, використання правових і організаційних форм впливу на свідомість і поведінку людей у керованих суспільних процесах, відносинах і зв'язках. Управлінську діяльність можна класифікувати за двома видами методів, які забезпечують функціонування державної влади і місцевого самоврядування та досягнення цілей державного управління» [19, с. 101].

Серед публічно-управлінських методів ми обираємо такі, як методи роботи з інформацією, методи аналізу правотворчої діяльності, методи підготовки і проведення організаційних заходів, методи прийняття управлінських рішень, методи виконання і контролю. Вони були використані у другому і третьому розділі даної кваліфікаційної роботи.

Науковим підґрунтям слугували також основні положення економічної теорії, зокрема щодо зайнятості, доходів, соціального захисту, безпеки виробництва тощо.

Метод аналізу даних використаний під час діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

Джерелами інформації були законодавчі акти (Закони України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, Розпорядження) Державні програми, матеріали досліджень міжнародних та національних аналітичних організацій, наукові публікації фахівців з економічних питань, публічного управління, статистичні звіти та багато інших документів.

Таким чином, методологічною основою даного дослідження було обрано системний, діалектичний, синергетичний підходи. Відповідно поставленим завданням були використані методи аналізу і синтезу у їх єдності, порівняння, узагальнення, методи систематизації та класифікації.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

2.1. Світовий досвід ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз

Мале і середнє підприємництво займає провідні позиції в економіці зарубіжних країн. За даними ООН у світовій господарчій системі малі та середні підприємства є роботодавцями майже для 50% працездатного населення усього світу, адже вони створюють 60-70% нових робочих місць. Саме у секторі малого та середнього підприємництва зарубіжних країн діє переважна більшість підприємств та сконцентрована більша частина економічно активного населення, яка виробляє майже половину ВВП [7].

Так, за даними Міжнародної організації праці, питома вага підприємств даного сектору економіки в таких країнах, як Японія, Німеччина перевищує 90 відсотків від їх загальної кількості. А з 880 тис. промислових підприємств Японії тільки 4 тис. мають більше 300 працівників і 700 тис. – більше тисячі працівників. Обсяг виробництва у сфері малого бізнесу у різних країнах складає від 33% до 67% ВВП. На них же припадає близько половини винаходів та інновацій.

Традиційно вважалось, що мале та середнє підприємництво – це прерогатива сфери обслуговування, аграрного сектору, переробки сільгосппродукції, громадського харчування. Останнім часом в країнах світу проводиться активна політика, направлена на розповсюдження малого бізнесу у нові галузі господарювання – машинобудування, енергетику, електротехнічну промисловість, приладобудування, транспортні перевезення і комунікації, інформатику, мікроелектроніку, телекомунікації та інші високотехнологічні сфери виробництва. Крім того, малий і середній бізнес формує середовище і

дух підприємництва, власної ініціативи, відповідальності, громадянської активності, без яких ринкова економіка неможлива. Саме малі і середні підприємства є найбільш маневровими і мобільними щодо виробництва товарів та послуг і пов'язаної з цим швидкої генерації робочих місць, що у значній мірі послаблює соціальну напругу в регіонах.

Виходячи з наведених фактів, ми бачимо, що мале та середнє підприємництво займає дуже значне місце в економіці зарубіжних країн, причому не лише у тих прикладах, що наведені (Японія, Німеччина), але й багатьох інших країнах: Польща, Чехія, Греція, Португалія, Туреччина, Фінляндія, Бразилія тощо. Оскільки підприємництво відіграє вагомий роль у створенні ВВП країни, то його занепад або руйнація в наслідок війн чи будь-яких інших криз, суттєво вплине на стан економіки країни, на стан добробуту населення і взагалі на сталий розвиток.

Раніше за всіх у розумінні значення малого і середнього підприємництва і наймасштабніше до його підтримки підійшли Сполучені Штати Америки. Їх державний інтерес до цієї проблематики зародився ще в часи Великої депресії (1929-1933 роки), коли за вказівкою президента Губерта Гувера була створена «Відновлювальна фінансова корпорація» (Reconstruction Finance Corporation). Діяльність RFC була направлена на подолання фінансової кризи та оздоровлення економіки шляхом надання пільгових кредитів малим і середнім підприємствам, постраждалим під час Великої депресії [22].

Увага до підтримки і розвитку малого підприємництва значно зросла у часи Другої Світової війни, коли великі компанії були занадто перенавантажені воєнними замовленнями і все рівно не встигали виконувати їх усі. Уряд Сполучених Штатів вирішив, що до цієї роботи варто залучати і малий бізнес, як такий, що швидко реагує на потреби ринку, дуже мобільний і здатен швидко налаштовуватись на виклики поточного моменту. Так, рішенням Конгресу США у 1942 році була створена «Корпорація малих воєнних заводів» (Small War Plants Corporation), яка сприяла залученню малого і середнього

підприємництва до випуску продукції військового призначення у взаємодії з великими підприємствами.

Як пише в своїй статті економіст Дж. Бін: «Напередодні вступу Америки у Другу Світову війну сенатор Джозеф О'Махоні попередив Конгрес, що якщо ми відпустимо малий бізнес і не залучимо його до захисту демократії, то ми втратимо і малий бізнес, і демократію. Він був занепокоєний тим, що великі корпорації, які концентрували в своїх руках величезні оборонні контракти, почали надмірно впливати на Уряд держави і намагалися витіснити малі підприємства з цієї сфери. Саме це занепокоєння змусило Конгрес розробити заходи щодо державної підтримки і допомоги малому бізнесу. Оскільки антимонопольні закони призупинили свою дію на період війни, то захисники малого бізнесу в Конгресі, посиляючись на антикризову риторіку і ідеологічну привабливість малого бізнесу, запропонували створення малих воєнних заводів під егідою федеральної агенції малих виробників» (SWPC) [3].

Вже у післявоєнні роки (50-60 роки ХХ ст.) при Міністерстві економіки США був створений «Департамент малого бізнесу» (Office of Small Business), який займався питаннями навчання і консультивання приватних підприємців з різних питань: як створити підприємство, як отримати пільговий кредит, як правильно вести бухгалтерію та сплачувати податки тощо. Поступово такі дії уряду призвели до того, що мале та середнє підприємництво стало одним з головних генераторів нових робочих місць в США. Вже у 80-ті роки виникло близько 1,5 млн. малих фірм, а ще через 10 років їх нараховувалось більше 1,8 млн.

Зменшення середніх розмірів підприємств стало одним з напрямків перебудови американської економіки. Це свідчило про те, що однією з рушійних сил економіки Сполучених Штатів в період серйозних структурних змін, пов'язаних з глобалізацією економічних процесів, став сектор малого підприємництва. Саме малі підприємства дали більш ніж 55% усіх інновацій в країні, що майже вдвічі перевищило ці показники на кожного зайнятого у великих корпораціях.

Таким чином, ми бачимо, що мале і середнє підприємництво відіграло важливу стабілізуючу роль в різні кризові періоди навіть в такій могутній й економічно розвинутій країні, як США. Виходячи з цього, уряд Сполучених Штатів не перестає приділяти пильну увагу розвитку і підтримці малого бізнесу. В спеціальних щорічних урядових постановах визначаються ресурсні можливості щодо реалізації різноманітних державних програм підтримки підприємництва. Так, за останні роки Адміністрація малого бізнесу оперує щорічним портфелем приблизно у 220 тисяч позик для малого і середнього підприємництва на загальну суму понад 45 млрд. доларів і є найбільшим брокером на фінансовому ринку країни. Про впливовість SBA свідчить той факт, що за її участі і сприяння у сферу малого бізнесу щорічно залучалось різних ресурсів на загальну суму близько 400 млрд. доларів [30].

Протягом останніх 50-ти років закон щодо підтримки малого і середнього підприємництва в США періодично переглядається і вдосконалюється, забезпечуючи відповідність можливостей Адміністрації малого бізнесу (SBA) соціально-економічним умовам, які постійно змінюються. Саме діяльність SBA у значній мірі дозволяє США зберігати перше місце у світовій економіці і забезпечувати лідируюче становище на багатьох світових ринках товарів і послуг. Можливо досвід створення і діяльності SBA доречно було б вивчити і по можливості використати в українській практиці.

Якщо розглянути досвід країн Європейського Союзу, то тут також є значна підтримка і навіть державна стратегія розвитку малого і середнього підприємництва. Вона передбачає створення у Європі однієї з динамічно розвинутих і конкурентоспроможних економік, ключову роль у яких повинен зайняти саме малий бізнес. Поступово цей сектор економіки починає переважати в таких галузях як оптова і роздрібна торгівля, харчова промисловість, будівництво, аграрний сектор та деякі інші.

У більшості урядів країн ЄС розуміють, що мале й середнє підприємництво – це кістяк економіки Європи, тому всебічно сприяють розвитку державної підтримки малого бізнесу. Більш того, останнім часом

з'являється доволі велика кількість мікропідприємств. Так, у зайнятості населення деяких європейських країн домінують мікропідприємства із чисельністю до 10 осіб працівників. Така картина характерна для Італії (47%), Польщі (41%). Такі результати були досягнуті завдяки реалізації державної політики, розробки спеціального законодавства, яке регулює увесь комплекс питань щодо підтримки мікропідприємництва [35, с. 84].

Для того, щоб стимулювати розвиток малого і середнього підприємництва, в Європі була створена спеціальна система його регулювання і підтримки. Вона почала формуватися ще після Другої Світової війни як один з механізмів подолання руйнації та економічного занепаду. Вже у 70-ті роки ХХ століття ця система підтримки стала основою економічної політики країн Європейського Союзу. Її загальним спрямуванням стало максимальне стимулювання розвитку малого і середнього підприємництва. Першими кроками на цьому шляху були заходи щодо усунення адміністративних перешкод, серед них: дерегуляція, гармонізація податку на додану вартість, внесення коректив в умови фінансування через досягнення прозорості платіжних систем і створення Європейської асоціації фондів взаємних гарантій для малого бізнесу, зміни в соціальній політиці шляхом вирівнювання соціальних аспектів підприємницької діяльності малих підприємств у відповідності до положення Єдиного європейського акту.

Останнім часом державна підтримка полягає у реалізації довгострокових програм, направлених на включення малого і середнього бізнесу у вирішення таких актуальних проблем як покращення адміністративної і нормативної бази, фінансових і податкових умов, надання інформаційних послуг і розширення співробітництва, підвищення конкурентоздатності і доступу до досліджень ринку, інноваціям, навчанню тощо [57].

Як показує наш аналіз, європейська політика у сфері стимулювання і підтримки малого і середнього бізнесу здійснюється на двох рівнях: на рівні самостійної діяльності окремих країн і на рівні програм, які реалізуються під егідою ЄС. Фінансування щодо підтримки малого підприємництва

фінансуються із структурних фондів ЄС (наприклад, Соціального фонду, Фонду регіонального розвитку, Європейської асоціації венчурного капіталу та подібних).

Для стимулювання появи нових компаній більшість країн – учасниць ЄС, пропонують венчурний капітал як засіб розвитку нових підприємств. Так, наприклад, бельгійська концепція «Bourses de pre-activate» спеціально розроблена з метою надання фінансування для розробки бізнес-проектів для відкриття мікро- і малих підприємств, а «Coupole financiere des PME» об'єднує в єдину структуру інструментарій державних фінансів, який використовується для забезпечення довгострокового фінансування та гарантії ризиків цих підприємств. Грецький уряд створив фонд венчурного капіталу для фінансування малих підприємств та фонд для високотехнологічних компаній. Австрійська державна програма фінансування startup-компаній «Seed Financing Programme» також орієнтована на інноваційні технологічні бізнес-ідеї. У Фінляндії Національний Фонд підтримки малого бізнесу підтримує стартове фінансування технопарків і бізнес-інкубаторів. Шведський Інноваційний Центр надає позики за мінімальними ставками підприємцям на ранніх стадіях розвитку інноваційного бізнесу. У Франції особливу лояльність держава проявляє до тих підприємців, які вирішили відкрити свій бізнес в економічно депресивних зонах. На таких підприємців розповсюджуються знижки, а часом і взагалі відміна виплат у Фонди соціального забезпечення. Для безробітних, які вирішили створити власний бізнес, розроблена своя система підтримки, зокрема вони звільняються від податків вже не два, а на три роки, і на рік – від соціальних виплат у каси соціального страхування. Сприяння створенню підприємств малого бізнесу і попередження їх банкрутству є однією з ключових сфер співробітництва держави і бізнесу. Цим займається спеціальна інституція – Національна агенція по створенню підприємств (ANSE), яка не тільки сприяє майбутнім підприємцям, але й відшукує можливості фінансової підтримки або придбання їх підприємств при виникненні загрози банкрутства [37, с. 86-87].

Можна наводити ще багато прикладів, як в країнах Європейського Союзу формується державна підтримка малого і середнього підприємництва. Все це робиться саме завдяки державницькому розумінню важливості з економічної і соціальної точки зору малого і середнього бізнесу у стабілізації економічної системи. Комісія ЄС і підрозділи в державах – членах ЄС, постійно ведуть сумісну роботу по розробці політики державної підтримки. На ці заходи щорічно виділяється більш ніж 1 млрд. євро з Європейського Інвестиційного Банку. Так, тільки в 2009-2010 роках (після світової фінансової кризи) було інвестовано у розвиток підприємництва більше 800 млн. євро.

Особливо слід відмітити, що в європейських країнах значно спростилися процедури відкриття нових малих підприємств. Цими процедурами передбачено, що реєстрація нового підприємства не має перевищувати термін від 3-х до 6-ти днів. Більш того, Єврокомісія постійно наголошує на необхідності зниження адміністративних бар'єрів.

Ще одним ключовим моментом в цьому процесі є стимулювання інтересу до підприємницької діяльності молодого населення Європи. Урядовці в країнах Європейського Союзу з цього приводу вважають, що вартість компанії, створеної молодими підприємцями, має бути самою конкурентною у світі, а процедура її створення – найшвидшою та вільною від будь-яких бюрократичних перешкод.

Завдяки системним діям Європейської комісії з підтримки малого і середнього підприємництва, країни ЄС звернули увагу на стимулювання і розвиток підприємницької діяльності через систему освіти. В багатьох університетах країн – членів ЄС запроваджено низку спецкурсів, на яких студенти вивчають, як розпочати свою справу та управляти нею. Уряд Великої Британії (хоч вона вже й вийшла із ЄС, але продовжує ці традиції), пішов ще далі – він запустив програму по встановленню зв'язків між університетами і бізнесом для комерційного використання наукових досліджень. А в деяких країнах азам підприємництва і ведення бізнесу навчають у старших класах загальноосвітніх шкіл.

Програми Європейського соціального фонду сфокусували свою увагу на розвитку людських ресурсів для малого бізнесу. В цій програмі зокрема передбачено витратити близько 1100 млн. євро на розвиток здатності до посткризової адаптації. Даний напрямок є актуальним, оскільки зростаюча кількість малих і мікропідприємств розглядають нестачу кваліфікованої робочої сили як одну із своїх головних проблем.

Ще одним показником вираженої державної політики підтримки малого і середнього бізнесу полягає у поліпшенні бізнес-середовища та спрощення процедур щодо отримання представниками таких підприємств державного замовлення на різні види робіт та виробництво товарів і послуг. Зазвичай на державне замовлення могли розраховувати тільки представники великих підприємств зі сталими позиціями на ринку. Тепер же, завдяки новій стратегії підтримки малого і середнього підприємництва, вони також можуть розраховувати на державні замовлення. Чому важливо на це звернути увагу? Державне замовлення – це розміщення державних контрактів на випуск товарів чи послуг, які 100% гарантуються державою, тобто будуть нею закуплені незалежно від кон'юнктури ринку. Так, починаючи з 2004 р., мале і середнє підприємництво почало постійно брати участь у конкурсах на отримання державних замовлень. А вже за підсумками 2006 р. малі підприємства мали близько 42% державних контрактів від загального числа і виконали робіт майже 1800 млн. євро.

Для спрощення доступу малих і середніх підприємств до державних замовлень Європейська комісія запропонувала запровадити єдині правила в галузі державних закупок, які вимагають від держав – членів ЄС інформувати одна одну про державні закупівлі, які плануються і дотримуватися єдиних правил їх проведення.

Для покращення бізнес-клімату підприємницької діяльності суттєва увага приділяється податковим пільгам. У низці документів Європейського Союзу відмічено, що податкова система повинна бути налаштована таким чином, щоб всіляко заохочувати успіхи у бізнесі, створювати підприємства, які здатні

охоплювати все нові й нові сектори економіки, створювати нові робочі міста, виходити на міжнародні ринки. Наприклад, Німеччина звільнила таких платників податків від податку з обороту і в подальшому планує податкову реформу зі значними пільгами для одноосібних господарств (сімейний бізнес). Португалія спростила процедуру оподаткування для підприємств з оборотом менше 150 тис. євро (малі підприємства). Швеція дозволяє своїм підприємцям відкладати частину своїх податкових платежів для реінвестицій. Італія запропонувала пільгу щодо надання податкового кредиту для підтримки інвестицій у підприємства так званих «невигідних» галузей. Австрія і Фінляндія внесли правки у своє законодавство про податки на спадщину і дарування. Це зроблено з метою підтримки сімейного бізнесу, щоб молодше покоління, яке отримало у спадщину сімейну справу, не відмовлялося від неї із-за високих податків. Іспанія і Португалія розробили податкові пільги на придбання малими підприємствами різноманітних технологій для ведення бізнесу [21].

Ще одним важливим напрямком державної підтримки розвитку підприємництва, особливо у ковідний період, стало широкомасштабне впровадження моделей електронної комерції і одночасно суттєва підтримка високотехнологічного бізнесу, пов'язаного із впровадженням ІТ-технологій. Державні органи європейських країн надають підтримку в інтернетпослугах, а саме забезпечують безкоштовні публікації на сайтах оптових поставників для малих підприємств, здійснюють консультаційні послуги тощо.

Таким чином, проаналізувавши світовий досвід, ми можемо побачити високий рівень сприяння розвитку і всебічної підтримки з боку держави малому і середньому підприємству, причому як в кризові періоди, так і в період стабільності і сталого розвитку. Серед найважливіших принципів такої підтримки можна відзначити: 1) розробка державних заходів, які полегшують можливість доступу до ресурсів і сприяють вирівнюванню шансів на ринку для малих підприємств, особливо тим, які пропонують інноваційні ринкові ідеї; 2) побудова економічної політики стосовно мікро-, малого і середнього підприємництва таким чином, щоб на державному рівні здійснювалась загальна

стратегія, розроблялось законодавче забезпечення і механізми державної підтримки, а на регіональному і місцевому рівні забезпечувалась конкретна підтримка; 3) проведення обов'язкового і постійного моніторингу стану і розвитку сектору малого і середнього підприємництва для визначення його якісних і кількісних змін, і вироблення конкретних рекомендацій для державних органів.

Підводячи загальний висновок по даному підрозділу, ми вважаємо за потрібне відмітити, що державна політика європейських і світових держав направлена на створення і зростання нових форм господарювання, при чому пріоритет віддається не гігантам промисловості, а саме мікро-, малим і середнім підприємствам, що сприяє збільшенню зайнятості, включаючи самозайнятість, активізацію інноваційної діяльності, розвиток цифрового бізнесу і вдосконалення системи обслуговування підприємництва з метою забезпечення їх економічної стійкості і високої конкурентоспроможності на внутрішньому і світових ринках.

Сьогодні значні надії світових економічних лідерів пов'язані із сектором малого і середнього підприємництва, яке показало свій високий потенціал і адаптивні можливості саме в часи криз і рецесії, а державна підтримка малих форм господарювання стала важливим системним напрямком економічної політики. Тому, на нашу думку, вивчення закордонного досвіду для України воєнного і повоєнного періоду щодо розвитку державних програм підтримки підприємництва, є надзвичайно важливим. Ці програми мають зосередити свою увагу на залучення широких кіл населення до ведення підприємницької діяльності, зокрема молоді, яку вкрай необхідно повертати в Україну з тих країн, де вони отримували прихисток під час війни. Особливо варто звернути увагу на підтримку ветеранського бізнесу та членів їх родин. Державні програми підтримки підприємництва можуть стосуватись будь-який напрямків: від надання безкоштовних інформаційних послуг щодо відкриття власної справи, спрощення процедури реєстрації мікро- і малого підприємства, до серйозних структурних і законодавчих змін в економічному полі України,

вдосконаленні фінансово-кредитної політики держави у напрямку забезпечення доступу підприємницьких структур малого бізнесу до фінансових ресурсів, що буде в подальшому сприяти підвищенню ділової активності населення, відродженню економіки і дасть значний соціально-економічний ефект.

2.2. Державна політика підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Російське повномасштабне вторгнення на територію України у лютому 2022 року відобразилось на усіх сторонах суспільного життя нашої країни. Ця безпрецедентна війна в центрі Європи у XXI ст. суттєво підірвала українську економіку, яка й так переживала скрутні часи. Адже війна на території нашої держави у гібридному форматі йшла ще з 2014 р.

З початком повномасштабного вторгнення український бізнес завмер: частина підприємців пішла на фронт, інші евакуювалися, багато хто були просто шоковані, щоб працювати, хтось закрити офіс і пішов волонтерити, а в зоні бойових дій займатись підприємництвом стало взагалі неможливо. Адже вже у березні бойовими діями були охоплені 10 областей України і м. Київ, які в минулому формували близько 55% ВВП країни. Так, в середині березня не працювало більш ніж 40% малих підприємств, тільки 13% частково продовжували свою роботу. У квітні кількість активно воюючих регіонів зменшилось до шести, але ті, що були звільнені дуже сильно постраждали від руйнівних дій загарбників.

Падіння економічної активності спостерігалось і у відносно «спокійних» регіонах із-за руйнування ланцюгів постачання і виробництва, стану невизначеності і збільшення ризиків, відтоку робочої сили та додаткових затрат. Число підприємств, які повністю зупинили свою діяльність складало 32%, а майже 60% працювали вдвоє нижче довоєнного рівня. Різко зросла інфляція, а бюджетний дефіцит піднявся до критичного рівня.

Так, згідно звіту Міжнародного валютного фонду, у другому кварталі 2022 року ріст ВВП України у річних показниках скоротився на 37,5%. Аналітики Фонду вважають, що за підсумками 2022 року ВВП знизиться в цілому на 35%, а інфляція досягне 30%. Крім того в МВФ вважають, що війна потягне за собою безпрецедентне збільшення бюджетного дефіциту [59].

Крім звітів МВФ й інші аналітичні агенції також давали свої прогнози стосовно того, які наслідки для економіки України матиме повномасштабна агресія. Серед них такі:

– відтік населення і суттєве зменшення доходів тих, хто залишився на території України, зменшили потенціал внутрішнього споживання на 20-25 відсотків. Як відомо, споживання є одним найважливіших складових економічних відносин. Воно виступає начебто каталізатором господарчих процесів. Споживчий попит відіграє позитивну роль для економічного розвитку, сприяє створенню робочих місць, сплачуванню податків, інвестиційній діяльності і розвитку соціальної сфери. В той же час спад споживчого попиту негативно відбивається на економіці. Таким чином, зменшення внутрішнього споживання у зв'язку з воєнними діями, призвело до значного погіршення економіки України воєнного часу;

– руйнація промислових підприємств в процесі бомбардувань та захоплення бізнес-структур на тимчасово окупованих територіях, привело до скорочення промислового потенціалу української економіки більш ніж на половину;

– повне захоплення Азовського побережжя та блокування агресором портів на Чорному морі більш ніж на половину знизили експортний потенціал нашої держави, що безумовно відбилось на її економічному розвитку;

– і, найгірше, що може підірвати економіку будь-якої країни – це фактичне обнуління інвестицій, яке на довгостроковий термін може загальмувати економічний ріст. Таким чином, відмічає В. Шулик, директор департаменту управління проектами РА ІВІ-Rating, в перші місяці війни ВВП України скоротився майже вдвоє [2].

Наведені показники є свідченням того, що українська економіка на початку війни переживала колосальні втрати не лише із-за фізичної руйнації, але й із-за активності підприємців. Тому перед урядом України постала не менш складна задача ніж воєнна по відстоюванню фактичної незалежності – відновити економічну діяльність, щоб утримати фронт економічний. Влада закликає всіх, хто може працювати в цей складний період, поновити свою діяльність.

Українське підприємництва – це приклад неймовірної самоорганізації, гнучкості, адаптації у відповідності до ситуації, і певного героїзму. Після місяця тиші, починаючи з 24 лютого, здавалось що українська економіка перейде в стан стагнації і повного занепаду. Однак це затишшя доволі швидко перейшло в стан активної діяльності.

Станом на початок квітня 2022 року підприємці починають поновлювати свою роботу: знов відкриваються ринки, магазини, заклади громадського харчування, сфера послуг, виробництво соціально значущих товарів. Звичайно, щоб підприємство відновило свою діяльність в період воєнного часу, одних закликів було б замало. Потрібна була відповідна державна політика, яка повинна була полегшити роботу і стимулювати підприємців до діяльності. Зрозуміло, що в таких умовах єдиним можливим способом підтримки бізнесу є тотальна дерегуляція, лібералізація та посилення державної підтримки. Для цього держава прийняла низку законодавчих змін, які повинні допомогти підприємцям не лише вистояти в цей складний час, але й поступово почати відновлюватися й нарощувати оберти. Якщо узагальнити ці зміни, то серед них можна виокремити такі напрямки державної політики:

- фінансова стабілізація;
- послаблення податкового тиску;
- лібералізація трудових відношень;
- релокація.

Відомо, що фінанси – це кров економіки. Тому одним з перших кроків була стабілізація фінансової системи. Вагоме значення для підприємницької діяльності відіграла діяльність Національного Банку України. Вже 24 лютого НБУ ухвалив Постанову у зв'язку з оголошенням воєнного стану, згідно якій на всій території України, де немає загрози життю і здоров'ю громадянам, банки продовжують свою роботу у безперервному режимі; громадянам забезпечується доступ до усіх їхніх рахунків; безготівкові розрахунки здійснюються без обмежень; банкомати і відділення банків забезпечуються готівкою; платежі Уряду України здійснюються без обмежень, згідно із законодавством про особливий період; для збереження цінової і фінансової стабільності НБУ зафіксував обмінний курс гривні на 24 лютого 2022 року тощо. Відповідні дії є необхідними для забезпечення надійного та стабільного функціонування фінансової системи країни та максимального забезпечення діяльності Збройних Сил України, а також безперервної роботи об'єктів критичної інфраструктури [48].

Другий крок державної політики по підтримці бізнесу на період воєнного часу передбачав лібералізацію податкового законодавства. Податкові пільги в Україні на час дії воєнного стану були запроваджені з 17 березня 2022 року. Така дія уряду передбачала максимально знизити навантаження на підприємців. Ці послаблюючі дії з одного боку, призвели до того, що держава і місцеві бюджети отримали значно менше коштів, але з іншого – вони були спрямовані на те, щоб бізнес вижив.

1 квітня 2022 року Верховна Рада приймає Закон щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану №7234, який передбачає: «Воєнний стан вимагає швидкої адаптації податкового законодавства до нових реалій. Надано пільги для платників податків, що перебувають на спрощеній системі оподаткування. Зокрема, з 1 квітня 2022 року до кінця воєнного стану ФОП, платники єдиного податку 1-ї та 2-ї групи, мають право не сплачувати єдиний податок. Декларація за цей період не підлягає заповненню. Зміни вносяться також і для платників єдиного податку 3-

ї групи: 1) ставка єдиного податку на період воєнного стану становитиме 2%; 2) платники 3-ої групи звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з ПДВ з операцій з постачання товарів, робіт та послуг на території України; 3) можливість для ФОП та юридичних осіб обрати спрощену систему оподаткування при граничному розмірі календарного доходу не більше 10 мільярдів гривень на рік; 3) додано можливість перебування на цій системі оподаткування суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі підакцизними товарами, з видобування підземних та поверхневих вод та надання послуг централізованого водопостачання та водовідведення; 4) на період з 1 березня 2022 року по 31 грудня року, наступного за роком, в якому скасовано воєнний стан, не нараховується та не сплачується плата за землю на територіях, на яких ведуться бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих російськими військами. Перелік таких територій визначатиме Кабмін...» [41].

Отже, однією з найбільших змін щодо сплати податків в період воєнного часу є можливість платників податків перейти на третю групу єдиного податку і сплачувати єдиний податок по ставці 2 відсотки. Для цього суб'єктам підприємницької діяльності достатньо подати реєстраційну заяву через електронний кабінет. Підприємці, які перейдуть на єдиний податок, можуть не сплачувати ЄСВ за мобілізованих співробітників. Крім того, держава на початку війни звільнила підприємців від відповідальності за несвоєчасну подачу податкової звітності, затримку сплати податків, реєстрацію податкових і акцизних накладних. Був також встановлений мораторій на проведення документальних перевірок. Ці податкові пільги дали хороший результат. По-перше, підприємці почали швидше відновлювати бізнес, а, по-друге, податки сплачувались більш відповідально, ніж у довоєнний період.

Воєнний час, безумовно, вплинув і на трудові відношення між роботодавцями і найманими працівниками. Цьому є багато пояснень. По-перше, частина людей виїхала за кордон або в інші, більш безпечні регіони України. Тому, вагоме значення для полегшення підприємницької діяльності і

ведення бізнесу мала така дія парламенту і уряду, як лібералізація трудових правовідношень. У зв'язку з цим роботодавець міг видати наказ про впровадження графіку дистанційної роботи на період воєнного часу. Однак, є випадки, коли характер роботи не передбачає можливостей виконувати її дистанційно, але працівник з питань безпеки, не вважає можливим перебувати на робочому місці, тоді роботодавець має право призупинити контракт (трудова угода) з працівником частково або повністю. Якщо трудова угода призупинена частково, роботодавець має право найняти нового працівника, уклавши з ним строковий трудовий договір на період дії воєнного часу. У випадку, коли з працівником утрачений зв'язок і він не приступив до роботи у визначений термін, роботодавець може розірвати трудовий договір.

Крім того, щоб бізнес міг виживати і розвиватись, на період воєнного часу дозволяється робота співробітників у вихідні, святкові й неробочі дні. Також роботодавець має право збільшити норму робочого часу, залучати до роботи жінок за їх згодою до важких видів роботи, підземних робіт і робіт з небезпечними чи шкідливими умовами праці тощо. Адже цілком зрозуміло, що соціальні гарантії, котрі гарантувались найманим працівникам з боку роботодавців у час стабільності, не можуть бути збережені у повному обсязі в період воєнного часу, коли бізнес опинився на межі виживання.

Ще один захід, на який слід звернути увагу, говорячи про державну політику підтримки підприємництва у воєнний час, – це сприяння релокації бізнесу на більш безпечні території України. Релокація підприємств може здійснюватися або шляхом урядової програми, або самостійно. Сутність урядової програми релокації ми розглянемо у наступному підрозділі. Що стосується самостійного переміщення, то тут підприємці діють на власний розсуд, знаходять безпечні (на їх думку) території, враховуючі такі фактори, як близькість кордону, зручні логістичні сполучення тощо, звертаються до органів місцевого самоврядування, які готові співробітничати з підприємцями, для укладання відповідних угод.

Під час релокації слід виконувати низку юридично обґрунтованих заходів, щоб уникнути будь-яких непорозумінь для ведення бізнесу на новому місці. З цією метою: 1) слід оформити релокацію відповідним наказом керівника; 2) перед перевозкою майна на іншу територію рекомендується здійснити інвентаризацію; 3) обов'язково заключити договори оренди на землю і приміщення; 4) якщо для здійснення господарчої діяльності необхідно отримання дозвільних документів (ліцензій), то для продовження цієї діяльності на іншій території можна буде подати заявки через ЦНАП (Центри надання адміністративних послуг) або через застосунок «Дія»; 5) після переміщення бізнесу на іншу територію, підприємство може змінити свою юридичну адресу (але це не є обов'язковою вимогою) [49].

Таким чином, не дивлячись на всі труднощі, які спіткали українську державу у зв'язку з розв'язанням повномасштабної війни, вона докладала значних зусиль, щоб запрацювала економіка, яка дестабілізувалася з початком агресії росії, і ці дії дали свої результати – незважаючи ні на що, бізнес запрацював. Здавалось би неймовірно, але він адаптувався до війни швидше, ніж раніше до пандемії COVID-19. Виявилось, що стимулювати розвиток підприємництва навіть в період воєнного стану цілком реально, якщо буде обрана правильна державна політика.

2.3. Зміст та сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Мале підприємництво являє собою той сектор економіки, розвиток якого може спричинити істотний вплив як на подолання економічного спаду воєнного часу, так і на подальший повоєнний розвиток України. Саме малий бізнес може відіграти позитивну роль у подальшому розвитку ринкової інфраструктури, збереження балансу в економіці країни, сприяти інвестиційній активності, протидіяти спаду виробництва і відтоку капіталу за кордон. Тому формування державної політики підтримки і розвитку малого і середнього підприємництва у

воєнний час стало однією з нагальних задач держави у перші дні повномасштабної агресії РФії проти України. Адже без активного сприяння держави у збереженні й відновленні підприємництва в такий складний для бізнесу час могло призвести не лише до згортання даного сектору економіки, але й до неможливості економічного відродження взагалі.

У попередньому підрозділі нами було проаналізовано ключові засади державної політики підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, зроблений акцент на дослідженні форм і методів підтримки підприємництва. Було встановлено, що система державної підтримки малого і середнього підприємництва в Україні в перші ж дні війни достатньо різноманітна, і включала широкий спектр інструментів: податкове послаблення, податкові канікули, цифровізація бізнесу, пропозиції щодо релокації, «м'яка» кредитна політика, відміна контрольної діяльності на певний час і таке інше. Ефективність розроблених на початку війни заходів у сфері державної політики підтримки підприємництва можна оцінити, аналізуючи їх зміст і сутність, статистичні показники, динаміку відновлення бізнесу, а також безпосередньо відгуки підприємців. Отже, даний підрозділ буде присвячено саме такому аналізу.

Усвідомлюючи всю складність моменту, пов'язаного з воєнним часом, уряд розробив низку державних програм підтримки підприємництва. Перше, з чого варто розпочати, на нашу думку, – з програми податкового послаблення для бізнесу. Це було одне з найскладніших політичних рішень держави. Адже, податки є одним із способів формування бюджетних доходів, однією з форм економічних відносин з розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту відповідно до потреб фінансування видатків бюджету та державного регулювання відносин економічних процесів [56].

Враховуючи той факт, що фінансування військової сфери можна було здійснювати виключно з державного бюджету, то зменшення податків, однозначно вплинуло б на зменшення видатків на воєнні потреби. Але, з іншого боку, якщо бізнес не запрацює, то фінансування воєнних витрат взагалі буде

надзвичайно ускладнено. Тому, було прийнято таке важливе, хоч і ризиковане рішення – прийняти державну програму щодо адаптації податкового законодавства до умов воєнного часу. З березня 2022 року Верховна Рада України ухвалює закони, які значно знижують податковий тиск [41]. Більш докладно це викладалось у підрозділі 2.2, зокрема про зміну форм оподаткування малого і середнього підприємництва (використання спрощеної системи оподаткування). Додамо лише ще таке: можна було відтермінувати сплату податків та подання звітності, запроваджувалися заборони на усі види податкових перевірок, крім того, підприємці, які не змогли (з різних причин) вчасно сплатити податки, звільнялись від будь-якої відповідальності.

Дана програма спрацювала! Тільки протягом другого кварталу (квітня – червня 2022 р.) надані пільги дозволили зібрати податків на 1,4% більше ніж у довоєнний рік. Це означало, що підприємці почали сплачувати податки за спрощеною системою, а не намагалися всіляко їх приховувати. А податки на митниці за цей період перевищили суми надходжень майже вдвічі, ніж у попередні часи.

Перші місяці війни показали, що ця війна – це війна новітніх технологій. Тому у червні 2022 р. український парламент запроваджує ще одну пільгову програму для індустріальних парків. Щоб якомога більше підприємців розвивали цей вид бізнесу (який, до речі почав формуватися ще в довоєнний період), передбачалось звільнення від оподаткування ПДВ, ввізного мита на імпорт нового високотехнологічного обладнання та звільнення від податку на прибуток протягом десяти років (якщо сума податку інвестується безпосередньо у розвиток виробництва). Крім того, органам місцевого самоврядування для розміщення технопарків на території громади, передбачалось надання права встановлювати пільгові ставки податку на нерухомість і плати за землю.

Саме завдяки цій програмі перші компанії по виробництву дронів були приватними. Сьогодні більше 200 компаній спеціалізуються на виготовленні різноманітних безпілотних літальних апаратів. І тільки у 2023 р. Оборонпром

почав розвивати державні підприємства. Ми вважаємо, що «здорова» конкуренція між державним і приватним сектором дасть найкращий результат в цьому напрямку.

Відомо, що частина компаній в перші дні і місяці війни втрачала людський капітал, адже частина працівників (особливо жінки з дітьми), в пошуках безпеки, вимушені були покидати і свої будівлі, і робочі місця. Відповідно, компанії залишались без кваліфікованих, навчених співробітників. Набирати й обучати нових – це нові витрати для бізнесу, який і без того переживав суттєві фінансові втрати. Тому надзвичайно актуальною стала державна програма щодо компенсації підприємцям за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Її зміст і сутність визначалася Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні». Згідно п. 2 цієї Постанови «Компенсація витрат надається роботодавцю, крім роботодавців, які є бюджетними установами (за винятком надавачів соціальних послуг), фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування, за кожену працевлаштовану особу на умовах строкового або безстрокового трудового договору (контракту), зокрема за сумісництвом», та п. 3 «Компенсація витрат надається у розмірі 6700 гривень щомісяця за кожену працевлаштовану особу, за яку роботодавцем сплачується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, на період воєнного часу та протягом 30 календарних днів після його скасування або припинення» [46].

Таким чином, підприємці, керівники невеличких підприємств (магазинів, майстерень, закладів харчування, пекарень тощо), з одного боку, отримували фінансову підтримку для утримання й розвитку свого бізнесу, а з іншого – вирішували велику соціально-гуманітарну задачу – давали робоче місце й заробіток людям, які постраждали від війни, внутрішньо переміщеним особам.

Наступною програмою, яка значно допомогла підприємцям розпочати свій бізнес під час війни, була програма Є-робота. Ця програма мала допомогти підприємливим людям у створенні власної справи що називається «з нуля», тобто розпочати з реалізації своїх проєктів, генерування нових ідей, створення нових робочих місць та надбання на ринку праці нових спеціальностей, у яких так нуждалося відродження української економіки.

Програма Є-робота передбачала надання мікрогрантів у розмірі до 250 тисяч гривень тим, хто прагнув розпочати власну справу. Вона не мала обмежень і була розрахована на усіх, хто мав підприємницькі ідеї і хотів розпочати й розвивати мікробізнес чи навіть малий. Як правило це стосувалося таких видів діяльності, як відкриття станцій з технічного обслуговування автотранспорту, майстерень з пошиття одягу, закладів з обслуговування (перукарні, хімчистки тощо), а також закладів харчування (кав'ярні, мініпекарні і таке інше).

Для отримання гранту треба було представити чіткий бізнесплан, а також гарантування того, що підприємець зобов'язувався створити щонайменше одне робоче місце для сторонніх осіб. Грантова кошти передбачалися: 1) для створення або розвитку власного бізнесу – до 250 тис. грн; 2) на розвиток власного сільського господарювання (садівництва, ягідництва та виноградарства) – до 400 тис. грн за гектар; 3) для розвитку тепличного господарства – до 7 млн грн за 2 гектари; 4) для створення або розвитку переробного підприємства – до 8 млн грн.

Отримані грантові кошти можна було використовувати на закупівлю сировини, придбання необхідного обладнання, рекламні чи маркетингові послуги, сплату оренди та інші речі, необхідні для ведення бізнесу.

До речі, треба сказати, що ця програма (як і попередньо охарактеризована), мала соціально-гуманітарну складову. По-перше, цією програмою скористалися демобілізовані (в наслідок поранення чи з інших причин) військовослужбовці. А, по-друге, багато хто з підприємців починав налагоджувати бізнес, який сприяв обороноздатності і підтримці фронту.

Наприклад, організовувалися майстерні з пошиття військового одягу; СТО, які поряд з наданням послуг для ремонту цивільного автотранспорту, лагодили транспорт для військових і навіть виготовляли баггі, транспортні мотоцикли для транспортування поранених бійців, підвозки БК, розвідувальних дій тощо.

В цілому за період воєнного часу український уряд за програмою Є-робота витратив на розвиток мікро-, малого і середнього бізнесу близько 5 мільярдів гривень. Крім того, для цієї програми також залучалися й міжнародні гранти. В наслідок реалізації цієї програми з липня 2022 року більше 9 тисяч громадян започаткували власну справу (і це далеко не остаточна цифра, оскільки програма продовжує діяти). Було створено близько 35 тисяч нових робочих місць [38].

Продовжуючи аналізувати зміст і сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, варто зупинитися на програмі кредитної підтримки бізнесу, адже зараз найбільша кількість запитів від підприємців надходить саме щодо фінансових можливостей, а точніше «інструменту швидких коштів» (кредити, лізінг, розстрочки, безповоротна фінансова підтримка і таке інше). Про безповоротну фінансову підтримку ми говорили вище (гранти). А зараз розкриємо сутність кредитних програм для бізнесу.

Так, починаючи з березня 2022 року Українським Фондом розвитку підприємництва було укладено договори про співробітництво із 42 комерційними банками. Тим самим було створене підґрунтя для започаткування державної програми під назвою «Доступні кредити 5 – 7 – 9%». Згідно цієї програми банки активізували свою кредитну діяльність, яка значно знизилась на початку війни, а велика кількість підприємців отримали змогу відновити (а хтось навіть модернізувати) свою господарську діяльність, адаптувавши до умов воєнного часу.

За умовами програми будь-яка українська компанія може отримати кредит на пільгових умовах «Підприємці можуть взяти позики від 50 до 60 млн грн під 0 %, далі – 5 %. Сам термін кредитування становить: інвестиційні

кредити – 5 років; кредити для фінансування оборотного капіталу – 3 роки. Кредитування аграріїв є дуже важливим. Виплати в даному випадку надаються для здійснення сільськогосподарської діяльності (посівної) на період воєнних дій. Держава надає кредити малим і середнім аграрним виробникам з оборотом не більше 20 млн євро в рік. Максимальна сума кредиту до 50 млн грн в рахунок компенсації відсоткової ставки за кредит. Термін дії кредиту становить 6 місяців» [1, с. 23].

Розуміючи, що мікро-, мале та середнє підприємництво – це основа економічного розвитку повоєнної України, Міністерство цифрової трансформації сумісно з Офісом з розвитку підприємництва та експорту розробило важливу державну програму підтримки малого та середнього бізнесу щодо виходу на закордонні ринки. Сутність цієї програми – допомогти підприємцям збільшити свої потужності (масштабуватися) та вийти на європейський ринок. Програма пілотна, тому поки що вона доступна не всім.

Так, передбачається, що в ході її реалізації буде відібрано близько 30 малих і середніх компаній, які подать інформацію про свою діяльність до Каталогу українських виробників, які планують експортувати свою продукцію до Польщі. В чому специфіка такого проєкту? Справа в тому, що потрапити до Каталогу українських виробників вартує певних коштів. Компанії, які потрапили до пілотного проєкту, отримають цей інструмент безкоштовно, що допоможе їм встановити прямі бізнес-контакти з польськими компаніями (звичайно, якщо їх пропозиції будуть цікавими для закордонних партнерів).

Завдяки участі у цьому проєкті, підприємці отримають такі ресурси: 1) допомогу в налагодженні потенційного партнерства. Команда проєкту промотуватиме Каталог з товарами компаній-учасників на зустрічах з представниками польського бізнесу; 2) адаптацію запропонованих від компанії-кандидата матеріалів для Каталогу (в тому числі переклад польською і англійською мовами); 3) супровід від локального експерта, який надаватиме консалтингову підтримку. Реалізація цієї програми допоможе у експорті

українських товарів до Польщі та зміцнить позиції українських товаровиробників на міжнародній арені.

На завершення даного підрозділу варто зупинитися на характеристиці програми релокації бізнесу. Справа в тому, що на самому початку агресії ворогу вдалося доволі швидко окупувати велику частину території Херсонської, Запорізької, Харківської, Чернігівської, Київської областей. Але вже у квітні-травні 2022 року більшість з окупованих територій півночі, в наслідок військової операції Збройних Сил України, вдалося звільнити, що не можна сказати про південні і східні території. Тому підприємцям зі східних і південних областей прийшлося звертатися до уряду із запитом про релокацію підприємств. Цими питаннями почало займатися Міністерство економіки України разом з обласними військово-цивільними адміністраціями. А саме – вирішувати питання щодо пошуку офісів, транспортування обладнання у більш безпечні регіони України, розселення працівників тощо.

Результатом цієї копіткої роботи стала створена державна програма релокації бізнесу, який знаходився у зоні активних бойових дій або де є потенційні загрози (Миколаївська, Запорізька, Одеська, Донецька області). Звичайно, пріоритетними ставали стратегічні підприємства та підприємства, які займалися виробництвом товарів першої необхідності.

Ключова ідея релокації полягала не лише в тому, щоб убезпечити бізнес, але й в тому, щоб не покласти на нього додаткові витрати. Тому, переміщення здійснювалося безкоштовно силами «Укрзалізниці» та «Укрпошти». Невеличкі підприємства, які мали змогу самостійно транспортувати своє обладнання до безпечного місця, отримували допомогу з логістики.

Внаслідок програми релокації, мале й середнє підприємництво отримало від держави дуже значну допомогу у вигляді: 1) знаходження (з урахуванням типу діяльності) оптимального місця розташування підприємства; 2) безкоштовне перевезення обладнання; 3) підтримка у налагодженні та відновленні логістики; 4) пошук житла та розселення персоналу, а також пошук нових співробітників, замість тих, хто не переїхав з різних причин; 5) допомога

у закупівлі сировини та пошуку ринків збуту, включаючи закордонних. Всі ці дії були підтверджені нормативно-правовими актами: Розпорядженням Уряду № 246-р від 25.03.2022 р. [43], яке передбачає план невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію; Постановою Уряду № 305 від 17.03.2022 р., яка регламентує безоплатне перевезення майна вітчизняних підприємств, установ та організацій згідно з переліком, який формується Міністерством економіки і передається до Міністерства інфраструктури [44].

Завершуючи другий розділ, відзначимо, що в ході його реалізації ми вирішили такі дослідницькі завдання:

– проаналізували світовий досвід ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз. Це дозволило нам утвердитися у думці, що в кризові періоди держава має брати на себе підтримку підприємництва, не дивлячись на ринкові механізми функціонування економіки. Що підтверджено різноманітними прикладами закордонного досвіду.

– проаналізували державну політику підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу і побачили, що не дивлячись на всі труднощі, які спіткали українську державу у зв'язку з розв'язанням повномасштабної війни, вона докладала значних зусиль, щоб запрацювала економіка, яка дестабілізувалася з початком агресії росії. Завдяки цілеспрямованій державній політиці на підтримку підприємництва, бізнес запрацював. Він адаптувався до війни швидше, ніж раніше до пандемії COVID-19. Виявилось, що стимулювати розвиток підприємництва навіть в період воєнного стану цілком реально, якщо буде обрана правильна державна політика;

– проаналізували зміст та сутність державних програм щодо підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Ці програми вимагали значних ресурсів, яких постійно не вистачало в умовах війни такого масштабу. Але, не зважаючи на обмежені ресурси, уряд намагався зробити все (в тому

числі залучаючи й іноземних партнерів), для того, щоб відновити економіку України, адже без економічного розвитку неможливі перемоги на фронтах. Це дійсно дало свій результат. Якраз результати діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу ми розкриємо у третьому розділі.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

3.1. Результати прикладного дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Одним з основоположних принципів наукового пізнання і дослідження виступає принцип єдності теорії і практики. Посилаючись на даний принцип розробники методології науки стверджували, що розробка прикладних проблем збагачує наукову теорію, оскільки вимагає відповідного осмислення, концептуального синтеза, який можна здійснити лише на основі теорії, і навпаки – теоретичні положення, які формулює дослідник, мають підкріплюватися практичними дослідженнями. Тому, обов'язковим елементом кваліфікаційної роботи є практичне дослідження, яке дозволить отримати фактичний матеріал (якісний – думки, оцінки, мотиви тощо, кількісний – факти, виражені у числових показниках), що дозволить нам перевірити гіпотезу, яка була сформульована на початку дослідження, як певне припущення і результат деякого знання про досліджувану проблему.

Гіпотезою даного дослідження була наступна мисленева конструкція – одним із головних критеріїв ефективності державних програм є підтримка бізнесу, який може активно адаптуватись до умов війни та працювати на перемогу. Тобто, ми припустили, що ефективність державних програм підтримки бізнесу може бути виміряна тим, наскільки: 1) бізнес швидко адаптувався до роботи в умовах воєнного часу; 2) скільки нових підприємств (підприємців – ФОПів) змогли зареєструвати діяльність в умовах війни; 3) як наповнюється бюджет держави за рахунок підприємницької діяльності (за рахунок сплачених податків); 4) як відновлюється економіка воєнного часу і чи

здатна вона задовольнити потреби воюючої держави (фінансування Збройних Сил, розвиток оборонної промисловості тощо).

Для того, щоб перевірити ці параметри, необхідно здійснити діагностику ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Тут доречно звернути увагу на термін «діагностика». В самому широкому сенсі, діагностика – це визначення показників певної системи в які забезпечують її оптимальне функціонування у відповідності до приписаних їй параметрів. Основними показниками діагностики виступають категорії «норма» / «відхилення». Якщо показники діють в нормі – це оптимальне функціонування системи. Будь-яке відхилення в бік збільшення/зменшення треба розглядати окремо.

Виходячи з такого загальнонаукового розуміння, з розвитком спеціальних наукових знань, з'явилися різновиди діагностики: медична діагностика визначає стан діяльності органів і систем організму у відповідності до біологічних і фізіологічних законів його функціонування; технічна діагностика передбачає використання спеціальних методів і засобів для встановлення технічного стану об'єкта в відповідності до заданих технічних параметрів; психодіагностика – це визначення показників протікання психічних процесів, станів і загалом функціонування особистісних якостей.

Яку діагностику маємо використати ми в даному дослідженні. Скоріш за все, це буде один з різновидів соціальної діагностики, де основними методами і засобами будуть виступати економічні показники (надходження податків та їх сума), ріст ВВП, створення робочих місць тощо. А також соціальні – думки, оцінки, рівень задоволеності і таке інше.

Отримати всі ці показники здатне лише широкомасштабне фундаментальне дослідження потужних дослідницьких структур, яке, нажаль, неможливо провести одному досліднику, не маючи доступу до відповідних даних. Тому, в рамках даної кваліфікаційної роботи ми скористалися результатами досліджень різноманітних аналітичних агенцій, в тому числі

міжнародних, які є у відкритому доступі, щоб підтвердити (чи спростувати) висунуту гіпотезу. Нами були використані результати досліджень компанії з цифровізації і аналітики BigData «Центр розвитку інновацій», відділу аналітики бізнесу редакції електронної газети «New Voice», аналітичного центру Офіса по розвитку підприємництва і експорту, Київської школи економіки, міжнародної аналітичної агенції Advanter Group, показники Державної служби статистики України та деякі інші дані. Крім того, також використовувалися дані офіційних державних реєстрів, завдяки яким є можливість отримати різні масиви даних – від оцінок бізнес-клімату до показників експорту і фінансової звітності підприємств.

Проаналізовані нами результати досліджень названих організацій були об'єднані приблизно однією тематикою і одними цілями, тому ви вважаємо за можливе спиратись на їх дані.

Отже, головні цілі, які ставили дослідники, полягали в наступному: 1) виявлення можливості відновлення економіки України в умовах повномасштабної війни; 2) визначення стану і перспектив бізнеса в умовах воєнного часу і потреб в інструментах підтримки підприємництва; 3) виявлення можливостей місцевого економічного розвитку, розвитку регіонів і конкурентних кластерів економіки в умовах війни.

Результати досліджень компанії з цифровізації і аналітики BigData «Центр розвитку інновацій», аналітичного центру Офіса по розвитку підприємництва і експорту, міжнародної аналітичної агенції Advanter Group базуються на опитуванні 999 підприємств мікро-, малого і середнього бізнесу, 15 військово-цивільних адміністрацій і 125 територіальних громад, яке було проведено у квітні-червні 2022 року, що свідчить про репрезентативність отриманих даних.

Дане дослідження виявило низку проблем, з якими зіткнулись підприємці на початку війни, серед них: 50% опитаних зазначили, що відсутність достатньої кількості платіжездатних клієнтів є суттєвою перешкодою, яка заважає відновленню роботи; 48% відмічали, що однією з найбільших проблем,

що виникає у взаємодії з органами влади – є блокування податкових накладних; більш ніж 80% підприємців не бачили можливості перемістити (релокувати) підприємства у більш безпечні території; а більш ніж половина опитаних поки що не бачили нових бізнес-моделей для нових ринків збуту. Як відмічають дослідники, за результатами перший місяць війни 83% підприємств призупинили або скоротили об'єми виробництва, з них 9,5% взагалі зупинили діяльність, 22,2% майже зупинили і працювали на 10-30 відсотків від довоєнного періоду, 26,2% – працювали частково [24].

Отже, ми бачимо, що результати опитування показали, що на початку війни бізнес відчував себе достатньо розгубленим і слабо вірив у можливість швидко відновити свою роботу. Про це свідчать і показники Індексу активності бізнесу (UBI), який є комплексним критерієм оцінки стану бізнес-середовища. Так, у квітні 2022 року він складав 34,03 бали зі 100 можливих. Це означало, що підприємці ще у квітні залишались в зоні негативних очікувань. Хоч у порівнянні з березнем 2022 року, де цей показник складав 30,76, він все ж таки зріс.

Головними актуальними проблемами представники українського малого і середнього бізнесу назвали причини, пов'язані із загальною нестачею фінансових ресурсів, а саме відсутність платіжеспроможних клієнтів, недостатність власного капіталу, доступу до кредитних ресурсів. На це ж вказували й результати досліджень аналітичного центру Київської школи економіки. Так, з початку повномасштабної агресії росії проти України значними викликами для підприємців стали такі: руйнація логістичних ланцюгів, зростання вартості сировини та енергоресурсів, нестача кваліфікованих працівників, недоступність кредитних коштів [16].

Крім того, за даними різних опитувань багато нарікань з боку підприємців було на дії держави. Зокрема вказувалося на таке: 46,1% відмічали непрогнозованість розвитку ситуації на внутрішньому ринку України; 34% вказували на непередбачувані дії держави, які можуть погіршити стан бізнесу; 26,1% вважали, що підірвати й без того погані справи бізнесу можуть

перешкоди з боку регуляторних або фіскальних органів; 23,2% відмічали високі податки і збори [24].

Разом з тим, і влада (політичне керівництво держави, уряд, президент, органи місцевого самоврядування) з початку повномасштабного вторгнення зрозуміла, що параліч бізнесу аж ніяк не сприятиме перемозі у цій кривавій війні. А, отже, необхідне прийняття якнайшвидших заходів щодо підтримки підприємництва. В результаті цілеспрямованої публічно-управлінської діяльності була прийнята низка нормативно-правових актів сприяння відновленню й розвитку бізнесу, що вилилося у затвердження Державних програм, сутність яких розкрита у другому розділі.

В наслідок реалізації державних програм підтримки бізнесу після майже двох років повномасштабної війни українські підприємці продовжують працювати і навіть нарощувати обороти, досягати успіху в цих надзвичайно складних умовах. Не дивлячись на труднощі, представники малого й середнього бізнесу проявляють підприємницьку стійкість і патріотизм, які стали обличчям і візитівкою української нації загалом.

Переважає більшість компаній (від невеликих стартапів на кшталт «кав'ярні на колесах» до виробничих підприємств), адаптуються до ведення бізнесу в умовах воєнного часу, диверсифікують свої продукти, опановують нові ринки, розвиваючи нові технології. Деяким компаніям прийшлося відмовитися від традиційних галузей ведення діяльності і переорієнтуватися на нові сектори, зокрема на потреби фронту (виробництво безпілотників, виготовлення військової амуніції та одягу тощо), частина туристичного і готельного бізнесу переорієнтувалася на внутрішні напрямки, ІТ-галузь – на розробку програм електронної комерції та цифрового маркетингу.

Всьому цьому неабияк сприяли державні програми підтримки бізнесу, як в частині започаткування нової справи (грантові програми «Власна справа»), так і в розвитку й нарощування потужностей (кредитні програми 5-7-9%). Реалізація державних програм підтримки підприємництва відіграла позитивну роль у збереженні економіки воєнної України, про що також свідчать

результати досліджень. Так, за даними Київської школи економіки 50% українських підприємств скористалися різноманітними пропозиціями державних програм і зберегли та наростили свій бізнес, а 44% взагалі вважають себе достатньо незалежними та винахідливими, щоб досягти своїх бізнес-цілей без будь-якої підтримки.

За даними Держкомстату за 2022 рік державною програмою «Доступні кредити 5-7-9 %» скористалося 50382 малих і середніх підприємств, що складає понад 154 млрд гривень. Завдяки державній програмі щодо компенсації за створення нових робочих місць та працевлаштування внутрішньо переміщених осіб було створено понад 400 тис. нових робочих місць. А державною програмою релокації бізнесу за півтора року воєнного часу скористалося 840 підприємств, з них 667 вже повністю відновили свою роботу на новому місці. Крім того, з початку дії державної грантової програми «Власна справа», яка розпочалася з 1 липня 2022 року, майже 9 тисяч українців стали її переможцями та отримали від держави 2,1 млрд грн на старт або розвиток бізнесу. При цьому нові підприємці створили близько 20 тисяч нових робочих місць [10].

Незначно, але покращуються прогнози агенції Ukrainian Business Index щодо розвитку українського малого і середнього бізнесу. UBI вказує на активізацію бізнесу, його здатність нарощувати товарообіг, створювати нові робочі місця. У 2023 році очікується + 2% від результатів діяльності підприємств малого і середнього бізнесу в порівнянні з доходами 2022 року.

Таким чином, проаналізувавши значну кількість статистичних даних, а також результати досліджень провідних вітчизняних та закордонних аналітичних агенцій, ми можемо говорити про те, що розробка і запровадження державних програм підтримки підприємництва в Україні в період воєнного часу відіграла значну роль в тому, щоб малий та середній бізнес міг швидко відновити свою діяльність та нарощувати оберти.

Разом з тим, не можна сказати, що все, що було запроваджене як «екстрена» допомога під час воєнного часу, дало можливість підприємству

вплинути на економіку так, щоб її стан вирівнявся до показників довоєнного часу. Вона стабілізувалася, і це – величезний плюс. Але, як кажуть самі підприємці (маємо на увазі звернення представників малого і середнього бізнесу до офісу бізнес-омбудсмена), через рік низка проблем повернулася. Зокрема вказують на таке: «Ще в березні 2022 року Верховна Рада проголосувала законопроект, згідно з яким ваша фірма може розраховувати на певні пільги, якщо розташована у зоні бойових дій (одна з державних програм). Але ця допомога залежала від існування списку територій, яких саме це стосується. І цей список просто довго не могли скласти. У законі було написано, що ці території визначає Кабінет міністрів, який досить логічно доручив це зробити Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Податкова протягом кількох місяців заявляла, що вона цей список не визнає, бо його прямо не видав Кабмін. І ця тяганина тривала 10 місяців. Знову ж таки, скільки часу і можливостей було втрачено фірмами, поки ця суто формальна та надумана причина не була розв’язана. Урешті довелося приймати окремий закон, щоб цю колізію якось «розрулити» [6].

Оскільки війна не завершилася, зрозуміло, що зупинитися на досягнутому неможливо. Тому, наступний підрозділ ми присвячуємо розробці рекомендацій з оптимізації державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

3.2. Рекомендації щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу

Попередній аналіз показав, що держава (у вигляді розробки спеціальних державних програм), доклала чимало зусиль для підтримки підприємництва в умовах воєнного часу. Представники малого і середнього бізнесу також довели, що в найсуворіші для держави і всього українського суспільства не здаються і продовжують підтримувати економіку країни, розвиватися, розширювати підприємницьку діяльність у 2024 році. Отже, ефект синергії спрацював.

Для того, щоб ці плани мали змогу реалізуватися, слід посилити ефективність державних програм та інструментів сприяння бізнесу. З цією метою ми пропонуємо здійснити (або посилити) деякі заходи, направлені на підтримку підприємництва в умовах воєнного часу.

Оскільки, за результатами діагностики, велика частка підприємців відмічала нестачу коштів для ведення бізнесу. При цьому, більшість представників малого і середнього бізнесу, а саме 76% планують розширення бізнесу у 2024 році. Серед них майже 26% – передбачають відкриття нових напрямків діяльності, близько 25% – шукають можливість виходу на зовнішні ринки, а 21% відсотків – планують зміну кількості співробітників в бік збільшення. На такі амбітні плани потрібні великі фінансові інвестиції.

Отже, слід зосередити увагу на подальшому розвитку кредитних програм. Зробити бізнес-кредити (Державна програма кредитування 5-7-9 %) більш доступними. По-перше, для полегшення отримання кредиту за зниженими ставками, вирішити проблеми з визначенням заставної вартості активів позичальників, які перешкоджають отриманню кредитних коштів. Особливо це стосується східних регіонів.

По-друге, збільшити термін кредитування хоча б до 10 років – «довгі гроші» (попередньо він розраховувався на 5 років). З чим пов'язана дана пропозиція? З тим, що багатьма експертними прогнозами воєнний час може протриматися довше, ніж це передбачалося раніше.

По-третє, в першу чергу надавати кредити тим підприємцям, які готові відновлювати підприємницьку діяльність на деокупованих територіях. Адже не зовсім справедливо ставити в однакові умови претендентів, які ведуть бізнес у відносно безпечних регіонах і тих, хто намагається відновлювати не тільки власний бізнес, але й постраждалі регіони.

По-четверте, збільшення ліміту запозичених коштів, особливо на бізнеси, пов'язані з виробничою (а не комерційною) діяльністю, переробкою сільгосппродукції, будівництвом, проектами з енергоефективності тощо, тобто того, що створює додану вартість.

По-п'яте, в решті решт чітко визнати статус бізнесу, який ведеться в зоні високого воєнного ризику (про це ми говорили у попередньому підрозділі) і компенсувати частково відсотки за користування Державною кредитною програмою 5-7-9%.

При цьому, для підвищення ефективності Державної програми кредитування 5-7-9% Уряду і Нацбанку тісніше співпрацювати з комерційними банками. Слідкувати за тим, щоб комерційні банки не змінювали умови кредитування, посиляючись на форс-мажорі обставини, не встановлювали комісії за «додаткові» послуги, не підвищували штрафні санкції.

Наступний важливий крок підвищення ефективності державних програм підтримки підприємництва – це подальша оптимізація грантових програм та можливості отримати грант «Власна справа» та інших. В цьому напрямку однією з ключових засад має стати посилення інституційної спроможності держави. Як показує закордонний досвід, не особи (голови адміністрацій, керівники департаментів чи будь-які інші чиновники), а саме інституції мають взяти на себе функції управління грантовими коштами. На рівні відновлення України такі інституції вже створені, наприклад, Фонд відновлення України UNITED24.

Отже, мабуть вже визріла потреба у створенні Агенції з питань розвитку та підтримки малого та середнього бізнесу, яка об'єднає всі зацікавлені сторони: грантодавців, в тому числі закордонних, підприємців, студентів, безробітних, переселенців, Вся інформація (про гранти, грантодавців, умови, потреби ринку, консультації, навчання тощо) буде зосереджена в одному місці, в той час як наразі вона розрізнена (Міністерство економіки, Мінсоцполітики, Міністерство ветеранів, Дія-бізнес, Агенції регіонального розвитку, приватні компанії та багато інших структур). Умови її функціонування: відкриті конкурси на посади, прозорість, повна підзвітність, інформаційна відкритість.

Агенція має: 1) впорядкувати реєстр підприємців, 2) створити реєстр тих, хто прагне започаткувати власну справу (скористатися послугами Центрів зайнятості, ветеранськими організаціями, закладами освіти, мас-медіа тощо), 3)

створити реєстр надавачів грантів (державних, іноземних, приватних), 4) створити мережу консультативних центрів, 5) прогнозувати потреби бізнесу. Така інституціоналізована форма, на наш погляд, дозволить впорядкувати надання грантових коштів, слідкувати за їх якісним використанням, здійснювати моніторинг корисної дії.

Ще одним важливим кроком у напрямку оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва є подальше вдосконалення податкової системи. Дійсно, на початку війни Урядом були здійснені безпрецедентні кроки: внесені зміни до Податкового кодексу, що дозволило малому і середньому бізнесу платити лише 2 відсотки від доходу, були заборонені податкові перевірки, надано можливість не платити акциз тощо.

Нажаль, за рішення Уряду скасовується мораторій, натомість перевірки бізнесу планується відновити з 1 листопада 2023 р. Потім Верховна Рада відтермінувала початок перевірок на місяць. Як говорять підприємці «повертаються часи «кошмарення» бізнесу». Щоправда, заборона перевірок продовжиться для ФОПів I та II групи ще на рік, тобто до 1 грудня 2024, а перевірки будуть підлягати лише сфери виробництва та/або реалізації підакцизної продукції, сфери організації та проведення азартних ігор (гральний бізнес), надавачі фінансових, платіжних послуг. Бажано, щоб податкова інспекція дотримувалася саме цього списку. Тому, рекомендуємо громадському сектору (громадські діячі, журналісти-розслідувачі, та інші дотичні особи) слідкувати за діями державних структур у дотриманні процедур контролю. Важливо не втратити той позитивний досвід, коли підприємці, підтримані державою, можливо вперше за всі роки незалежності прагнули працювати «в білу» і сплачувати податки. Звичайно, варто жорстко санкціонувати недобросовісних підприємців.

Програма релокації. Вона майже виконала свою функцію. Тренд з релокації на теперішній час втратив свою актуальність, а бізнес в цілому завершив і більше не планує перенос виробничих потужностей в інші регіони. Більш того, деякі підприємства почали повертатися на місця попередньої реєстрації – в Харківську, Сумську, Чернігівську області. Як показали останні дослідження релокацію не

планують здійснювати 83% компаній у південних регіонах, 84% – у східних, 85% – на півночі, 86% – у центральних регіонах і 90% – у західних областях. Тож, дану програму можна призупинити, натомість зосередити увагу на тих програмах, які потребують підвищення своєї ефективності, про що ми відмічали вище.

Нові виклики, що виникли у 2023 році і будуть продовжуватися в найближчій час, потребують нових державних програм для підтримки підприємництва. Про це говорять самі підприємці:

- непрогнозованість розвитку ситуації в Україні, пов'язану з продовженням воєнного часу;
- непередбачувані дії держави, які можуть погіршити стан бізнесу;
- перешкоди з боку регуляторних та фіскальних органів;
- високі податки і збори;
- обмеженість доступу до кредитних коштів;
- нестача кваліфікованих кадрів;
- погіршення експортного потенціалу малого і середнього бізнесу.

Частину з цих викликів ми вже розглянули, зокрема програми кредитування, оподаткування, дії регуляторних та фіскальних органів і запропонували деякі кроки. Нажаль, непрогнозованість розвитку ситуації в Україні, пов'язану з продовженням воєнного часу, не можуть передбачити навіть знані експерти. Тому, напевно ми можемо запропонувати щось. Будемо плекати надію на Сили оборони України та всіляко допомагати їм.

Зупинимось на нестачі кваліфікованих кадрів. Які програми може розвивати держава в цьому напрямку. Одна з таких програм вже діє на теперішній час – «Ваучер на навчання», згідно якої деякі категорії громадян мають право на одноразове отримання ваучера для підтримання конкурентоспроможності за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності [39].

Доволі дієва програма. Але примітний факт: ми не знайшли в жодному джерелі (включаючи офіційний сайт Державної служби зайнятості) зведених

показників в цілому по Україні скільки громадян в поточному 2023 році нею скористалося, тобто отримали ваучер, пройшли навчання, отримали роботу. Є деякі дані по окремих містах, областях, деяких професіях, та й вони не повні. В основному вся статистична інформація зводиться до таких даних: отримали ваучери стільки-то осіб, витрачено стільки-то коштів. Можливо ще немає зведеної статистики, адже рік не завершився. Проте, є припущення, що співробітники Центрів зайнятості не дуже переймаються коефіцієнтом корисної дії даної Програми. Головне – видати ваучери і звітуватися, що Програма діє (повторюємо, це лише припущення).

З метою оптимізації ефективності даної програми, яка має наситити ринок праці фахівцями потрібної кваліфікації і забезпечити потреби підприємців в кваліфікованих кадрах, слід здійснити наступні кроки: 1) надати можливість проходити підвищення кваліфікації або навчання не лише особам, які мають вищу або середню спеціальну освіту, а й тим, хто має тільки загальну середню освіту для отримання робітничих спеціальностей, на які зараз є великий попит; 2) знизити вікову межу з 45+, наприклад, до 30-35 років; 3) розширити перелік професій, обов'язково враховуючи регіональні потреби ринку праці (наразі така опція не враховується, є тільки загальний перелік професій); 4) обов'язково вести статистику працевлаштування тих, хто навчався за ваучерною програмою (працевлаштувалися протягом місяця після завершення навчання, від одного до трьох місяців, працевлаштувалися не за отриманою професією, відкрили власну справу за отриманою професією тощо). Тільки таким чином можна буде говорити про ефективність даної Програми. В протилежному випадку, ми вважаємо, що це неефективна витрата державних коштів; 5) поширювати через відкриті канали інформації (всі ЗМІ) приклади успішного працевлаштування тих, хто навчався за даною програмою; 6) співпрацювати з HR-агенціями, направляти (рекомендувати) їм випускників Програми; 7) інформувати роботодавців про Програму та її випускників; 8) обов'язковий супровід отримувача ваучера від заключення договору до випуску і працевлаштування.

На завершення розглянемо Програму підтримки експортного потенціалу малого і середнього бізнесу, на що також вказували підприємці. Дана програма запропонована Міністерством цифрової інформації і реалізується через портал Дія-бізнес. Поки що вона пропонується тільки як пілотний проєкт. Але ж ми розуміємо, що вихід українського бізнесу на іноземні ринки – це один з найважливіших кроків для розвитку українського малого і середнього бізнесу з низки причин. По-перше, це відкриває нові можливості для компаній, по-друге, змушує їх підвищувати якість продукції, по-третє, запроваджувати передові технології, щоб конкурувати з закордонними товаровиробниками, по-четверте, поповнює валютні надходження в Україну.

З метою оптимізації підвищення ефективності дієвості даної програми, рекомендуємо прискорити реалізацію пілотного проєкту для подальшого поширення отриманого досвіду на широке коло підприємців, готових реалізувати свій експортний потенціал (таких виявилось 35%, що виразили готовність експортувати свою продукцію за кордон, але стикаються з низкою проблем без належно підтримки держави).

Крім того, в ході реалізації Програми підтримки експортного потенціалу бізнес очікує від держави спрощення певних експортних процедур, а також цільової підтримки для секторальних або галузевих об'єднань за видами діяльності або виробленій продукції. Ці пропозиції бізнесу також включити в процедуру оптимізації.

Таким чином, в даному підрозділі ми вирішили останнє дослідницьке завдання – запропонували низку рекомендацій щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Звичайно, це не повний перелік можливих заходів. Насправді, ця проблематика може бути самостійним напрямом дослідження, яку ми в подальшому розвинемо в інших видах діяльності.

ВИСНОВКИ

Дана кваліфікаційна робота присвячена дослідженню ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах воєнного часу, що на наш погляд, є надзвичайно актуальною і перспективною темою для наукових розвідок. Актуальність проблематики зумовлена тим, що повномасштабна агресія Росії проти України і «гаряча» фаза російсько-української війни призвела до потужних втрат в економічній сфері загалом і розвитку підприємництва, зокрема. Відповідно, для подолання викликів, що виникли в економічній сфері, для підтримки її функціонування і забезпечення обороноздатності держави, перед органами публічного управління постала задача розробки ефективних державних програм, що сприятимуть відновленню і розвитку підприємництва, як потужної складової всієї економічної системи, як рушійної сили ринкової економіки. Дослідження змісту і сутності державних програм, дозволило нам розробити рекомендації по оптимізації деяких напрямків діяльності щодо підвищення їх ефективності у підтримці підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

У першому розділі роботи було створене методологічне підґрунтя для подальшої розробки основних теоретичних положень дослідження ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Основними методологічними компонентами виступили такі, як вивчення стану розробленості проблеми діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу, уточнення основних понять дослідження: «діагностика ефективності», «державна програма» «підприємство», «воєнний час» та визначення і обґрунтування основних підходів і методів дослідження діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу.

Перша компонента дозволила нам ознайомитися з широкою джерельною базою, в якій висвітлювалися проблеми становлення і розвитку підприємництва в незалежній Україні, здобутки і перешкоди на цьому шляху, роль держави у

створенні умов для підприємницької діяльності та її підтримки. Опрацювання наукової літератури дозволило проаналізувати економічні і публічно-управлінські реформи (зокрема реформа децентралізації), які були спрямовані в тому числі на розвиток малого і середнього підприємництва в Україні тому, що воно поступово ставало однією з рушійних сил економічного зростання.

Особливо нашу увагу привернули публікації, починаючи з 2014 року, тобто з моменту початку гібридного етапу російсько-української війни. Проаналізувавши публікації, присвячені аналізу і оцінці розвитку економіки України після 2014 року, ми зробили висновок, що вітчизняна наукова спільнота приділяла значну увагу проблемам державного управління економічним розвитком, який мав сприяти подоланню руйнівних наслідків гібридної війни, розв'язаної Росією проти України в 2014 році.

Публікації, які з'явилися після початку повномасштабної воєнної агресії Росії проти України, дозволили нам дослідити умови розвитку бізнесу під час воєнного стану, прослідкувати зміни у законодавстві, яке мало сприяти розвитку бізнесу у воєнний час, ознайомитися з програмами державної підтримки бізнесу під час воєнних дій на території України, розвитку інноваційних підходів, зокрема цифровізації бізнес-проектів під час війни та багато інших. Все це сформувало попереднє бачення й розуміння сутності державної політики щодо підтримання підприємництва в умовах воєнного стану.

Друга методологічна компонента представляла собою уточнення змісту і сутності основних понять. Робота над понятійно-категоріальним апаратом дозволила нам чітко визначити обриси об'єкту і предмету дослідження і перейти до їх глибокого теоретичного аналізу. Так, наприклад, складне поняття «ефективність державних програм» даній роботі використовується у значенні – державні програми, які спрямовані на збереження і підтримку підприємництва в умовах воєнного часу, сприяють його розвитку, що призводить до створення необхідних продуктів і послуг, створенню робочих місць, наповненню державного бюджету і економічному розвитку в цілому. Їх можна вважати

ефективними, якщо поставлена мета для їх розробки – досягнута. І, навпаки, якщо якась державна програма не забезпечила такого результату, значить вона виявилась не ефективною, або з самого початку її ціль не була пов'язана з вище зазначеним ефектом. Термін «ефективність» виступає критерієм виміру.

Вибір підходів і методів, адекватних проблематиці дослідження, – це запорука його успіху. Методологічною основою даного дослідження було обрано системний, діалектичний, синергетичний підходи. Відповідно поставленим завданням були використані методи аналізу і синтезу у їх єдності, порівняння, узагальнення, методи систематизації та класифікації. Серед публічно-управлінських методів обрано такі: методи роботи з інформацією, методи аналізу правотворчої діяльності, методи підготовки і проведення організаційних заходів, методи прийняття управлінських рішень, методи виконання і контролю. Вони були використані у другому і третьому розділі даної кваліфікаційної роботи.

У другому розділі, розробляючи теоретичні засади дослідження, ми спирались на світовий досвід діагностики ефективності державних програм підтримки підприємництва в умовах різноманітних криз, що дозволило нам утвердитися у думці – в кризові періоди держава має брати на себе підтримку підприємництва, не дивлячись на ринкові механізми функціонування економіки.

Важливим напрямком дослідження став аналіз державної політики підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Зроблено висновок, що завдяки цілеспрямованій державній політиці на підтримку підприємництва, бізнес відновився і запрацював в умовах воєнного часу. Він адаптувався до війни швидше, ніж раніше до пандемії COVID-19. Виявилось, що стимулювати розвиток підприємництва навіть в період воєнного стану цілком реально, якщо буде обрана правильна державна політика.

Встановлено, що одним з напрямків державної політики підтримки підприємництва в умовах воєнного часу була розробка відповідних державних програм.

У третьому розділі здійснено діагностику ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Для цього використано результати досліджень компанії з цифровізації і аналітики BigData «Центр розвитку інновацій», відділу аналітики бізнесу редакції електронної газети «New Voice», аналітичного центру Офіса по розвитку підприємництва і експорту, Київської школи економіки, міжнародної аналітичної агенції Advanter Group, показники Державної служби статистики України та інші дані. Використано дані офіційних державних реєстрів.

Встановлено, що в наслідок реалізації державних програм підтримки бізнесу після майже двох років повномасштабної війни, українські підприємці продовжили активно працювати і навіть нарощувати обороти, досягати успіху. А це означає, що розробка і запровадження державних програм підтримки підприємництва в Україні в період воєнного часу відіграла значну роль в тому, щоб малий та середній бізнес міг швидко відновити свою діяльність та підтримувати економіку.

Запропоновано низку рекомендацій щодо оптимізації ефективності державних програм підтримки підприємництва в Україні в умовах воєнного часу. Зокрема, подальший розвиток кредитних програм сприяння розвитку малого і середнього підприємництва. Оптимізації грантових програм шляхом створення Агенції з питань розвитку та підтримки малого та середнього бізнесу, яка об'єднає всі зацікавлені сторони: грантодавців, в тому числі закордонних, підприємців, студентів, безробітних, переселенців, всю інформація про гранти, грантодавців, умови, потреби ринку, консультації, навчання тощо. Оптимізації ефективності програми, яка має наситити ринок праці фахівцями потрібної кваліфікації і забезпечити потреби підприємців в кваліфікованих кадрах. Оптимізація програми підтримки експортного потенціалу бізнесу, передбачає спрощення певних експортних процедур, а також цільову підтримку для секторальних або галузевих об'єднань за видами діяльності або виробленої продукції.

Таким чином, дослідницькі завдання виконано, гіпотеза підтверджена, мета роботи виконана.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Атларова В.О., Воронко О.С. Програми державної підтримки бізнесу під час воєнних дій на території України. *Проблеми та перспективи розвитку бізнесу в Україні* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 2 березня 2023 р.) : тези доповідей. Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2023. С. 20-24.
2. Бабенко М., Богута Н. Як виживає економіка України після 100 днів війни. *Фокус*. 3 червня 2022 р. URL: <https://focus.ua/economics/517742-kak-vojna-s-rossiej-povliyala-na-ekonomiku-ukrainy> (дата звернення: 06.09.2023).
3. Бізнес під час воєнної економіки. Дослідження KSE. *Kyiv School of Economics*. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/biznes-pid-chas-voennoyi-ekonomiki-doslidzhennya-kse-visnovki/> (дата звернення: 18.10.2023).
4. Василенко Л. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 123-136.
5. Ващук Р. На що скаржиться бізнес під час війни : статистика від бізнес-омбудсмена. *Главком*. 28 липня 2023 р. URL: <https://glavcom.ua/economics/business/na-shcho-skarzhitsja-biznes-pid-chas-vijni-statistika-vid-biznes-ombudsmena-945272.html#:~:text> (дата звернення: 08.11.2023).
6. Ведення бізнесу під час коронавірусної кризи: Аналіз діяльності організацій роботодавців і підприємців під час пандемії COVID-19 та перспективи для країн для країн Східної Європи та Центральної Азії / Пер. з англ. ООН: Міжнародна організація праці, 2021. 73 с. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/wcms_796423.pdf (дата звернення: 25.08.2023).
7. Гладка Т.І. Децентралізація влади в Україні як засіб посилення демократії та підвищення її стабільності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 12. С. 14-26.
8. Динис Г.Г., Карабін Т.О., Лазур Я.В., Менджул М.В., Савчин М.В. Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і

міжнародний аспекти: монографія. / за заг. ред. М.В. Савчина. Ужгород: ТИМРАНИ, 2015. 216 с.

9. Длігач А. Стан та перспективи МСБ в Україні: Результати дослідження. *Економічна правда*. 1 травня 2023 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/1/699634/> (дата звернення: 21.10.2023).

10. Економіка регіонів України в умовах війни: ризики та напрямки забезпечення стійкості: науково-аналітичне видання / наук.редактор І.З. Сторонянська. Львів: Інститут регіональних досліджень імені І.М. Долишнього НАН України, 2022. 70 с.

11. Експрес-оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні: Аналітичний звіт. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2022, 77 с.

12. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін; за ред. Ю. В. Ковбасюка. Київ. : НАДУ, 2010. 820 с.

13. Жаліло Я.А., Шевченко О.В., Романова В.В. Децентралізація в Україні: досягнення, надії і побоювання. *Український незалежний центр політичних досліджень*. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf (дата звернення: 23.06.23).

14. Жирій К. Час роботи: як відновлювався та адаптувався український бізнес за рік війни. *УНІАН*. 22 лютого 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/chas-dlya-roboti-yak-vidnovlyuvavsya-ta-adaptuvavsya-ukrajinskiy-biznes-za-rik-viyni-12154170.html> (дата звернення: 16.11.2023).

15. Завадських Г.М. Вплив децентралізації на соціально-економічний розвиток ОТГ Запорізької області. *Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного*. 2021. № 1 (43). (С. 36-45).

16. Закони воєнного часу. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України / за ред. А.О. Пожидаєва. Київ: НАВС України, 2016. 156 с.

17. Іванюта П.В. Методологія державного управління національної економіки. *Економіка та держава*. 2010. № 8. С. 100-103.
18. Катренко А.В. Системний аналіз об'єктів та процесів: навч. посібник. Львів: «Новий світ-2000», 2003. 424 с.
19. Квасниця О. Особливості державної підтримки малого бізнесу у зарубіжних країнах. *Світ фінансів*. 2012. №2. С. 177-187.
20. Кірейцева О., Жулін О. Ринок землі в Україні: проблеми і перспективи. *Економіка і управління бізнесом*. 2021. Т. 12. С. 45-56.
21. Козаченко М. Бізнес під час війни: як підприємці і влада оцінюють ситуацію в країні (результати дослідження). *Delo. UA*. 14 червня 2022 р. URL: <https://delo.ua/ru/business/biznes-vo-vremya-voiny-kak-predprinimateli-i-vlast-oseniwayut-situaciyu-v-strane-419155/> (дата звернення: 16.11.2023).
22. Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади: історія та сучасні тенденції розвитку. *Вісник КНУ*. 2015. Вип. 27. С. 198-215.
23. Конверський А.Є. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 345 с.
24. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
25. Кузенко А. Бізнес у воєнний час: як змінилось законодавство. *Українська правда*. 28 березня 2022 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/28/684801/> (дата звернення: 15.06.2023).
26. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
27. Малий бізнес поступово повертається до роботи. Офіційний сайт Європейської бізнес-асоціації. 2022 р. URL: <https://eba.com.ua/malyj-biznes-postupovo-povertayetsya-do-roboty/> (дата звернення: 16.09.2023).
28. Марусей Т.В. Основні аспекти впровадження системи державних закупівель «ProZorro». *Економіка і суспільство*. Вип 16. С. 164-168.

29. Нестенрович В.Ф. Децентралізація як конституційний принцип здійснення публічної влади на регіональному та місцевому рівні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 47-54.

30. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (серпень 2022): аналітичний звіт. *Офіційний сайт НІСД*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voennoho-stanu-v-1> (дата звернення: 22.09.2022).

31. Плаксюк О.О. Європейський досвід підтримки малого бізнесу з позиції гармонізації сучасних економічних інтересів. *Світ фінансів*. 2017. № 2 (45). С. 82-89.

32. Покропивний С.Ф., Колот В.М. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність : монографія. Київ : КНЕУ, 2003. 352 с.

33. Поліщук Г.О. Державна підтримка розвитку малого підприємництва: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 1 (51). С. 84-93.

34. Програма є-Робота: стало відомо, скільки уряд вже надав грантів українському бізнесу. *New Voice: електронна газета*. 24 листопада 2023 р. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/yerobota-2023-skilki-uryad-vzhe-nadav-grantiv-ukrajinskomu-biznesu-50370916.html> (дата звернення: 24.11.2023).

35. Програма «Ваучер на навчання». *Офіційний сайт Державної служби зайнятості*. URL: <https://www.dsz.gov.ua> (дата звернення: 12.11.2023).

36. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 12.10.2023).

37. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану. Закон України від 01 квітня 2022 р. № 7234. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221191.html> (дата звернення 15.09.2023).

38. Про державні цільові програми : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1621-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004, № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15#Text> (дата звернення: 12.10.2023).

39. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення в разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де тривають бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію (Програма релокації підприємств України). Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2022 р. № 246-р. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (дата звернення: 29.06.2023).

40. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 р. № 305. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.11.2023).

41. Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 р. № 698-XII (зі змінами і доповненнями, чинний). Відомості Верховної Ради, 1991, № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text> (дата звернення: 15.07.2023).

42. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 21.10.2023).

43. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.09.2023).

44. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану : Постанова Правління НБУ від 24 лютого 2022 р. № 18. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_24022022_18 (дата звернення: 12.09.2023).

45. Релокація бізнесу в умовах війни: варіанти та покрокова інструкція. *Громадський простір. Українська громадська газета*. 07 листопада 2022 р. URL: <https://www.prostir.ua/?news=relokatsiya-biznesu-v-umovah-vijny-varianty-ta-pokroкова-instruktsiya> (дата звернення: 16.09.2023).

46. Реформа децентралізації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 22.06.2023).

47. Рихліцький В. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства. *Економічна правда*. 2022. 23 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/> (дата звернення: 06.07.2023).

48. Ситник Н.С., Козак С.І. Роль малого і середнього бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки України. *Економіка та управління національним господарством*. 2018. Вип. 26 (1). С. 83-87.

49. Слухай С.В., Дерев'янчук В.Е. Вплив децентралізації на економіку регіонів України. *Ефективна економіка*. 2022. № 1. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=9878> (дата звернення: 28.06.2023).

50. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: аналітичний звіт дослідження Центру розвитку інновацій, Офісу з розвитку підприємництва та експорту, НП «Дія-Бізнес», Advanter Group. 15 серпня 2022 року. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna> (дата звернення: 09.09.2023).

51. Сус Л. Проведення децентралізаційних реформ: уроки для України. Фінансові інструменти регіонального розвитку : матер. Всеукр. наук.- практ. інтернет-конф. (28 жовтня 2016 р.). Житомир : ЖНАЕУ, 2016. С. 20-26.

52. Тимошенко М.В. Роль податків в процесі формування та виконання державного бюджету України. *Ефективна економіка*. 2020. № 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8340> (дата звернення: 19.10.2023).

53. Томнюк Т.Л. Зарубіжний досвід підтримки малого бізнесу: уроки для України. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 16. С. 527-533.

54. Туренко А.М., Дмитрієв І.А., Іванілов О.С., Шевченко І.Ю. Словник економіста та підприємця. Харків: ХНАДУ, 2018. 340 с.

55. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. 2-ге вид., доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 2006. 800 с.

56. Фролова Н.Л. Світовий досвід державної політики у сфері розвитку малого та середнього бізнесу. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2018. № 61. С. 68-78.

57. Ходаковський Є.І., Данилко В.К., Цал-Цалко Ю.С. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2009. 340 с.

58. Чернишевич Д.Р., Жигалкевич Ж.М. Розвиток бізнесу під час воєнного стану. *Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 8 грудня 2022 р.) : тези доповідей. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2022. С. 115-118.

59. Швець Ю.О., Грінберг І.О. Аналіз ринку землі України в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 29. С. 164-170.

60. Шевченко О.Л., Стрілець А.Ю. Цифровізація бізнес-проектів під час війни. *Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 8 грудня 2022 р.) : тези доповідей. Київ: Вид-во «Політехніка», 2022. С. 246-248.

61. Bean J.J. World War II and the “Crisis” of Small Business: The Smaller War Plants Corporation, 1942-1946. *Journal of Policy History*. October 2011. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-policy-history/article/abs/world-war-ii-and-the-crisis-of-small-business-the-smaller-war-plants-corporation> (дата звернення: 14.09.2023).

62. Encyclopedia of Public Administration. The project was created under the direction of Prof. Jolanty Itrich-Drabarek (University of Warsaw). URL: <http://encyklopediaap.uw.edu.pl/index.php> (дата звернення: 18.08.2023).

63. Kenton W., Potters Ch. Small Business Administration (SBA): Definition and What It Does. Investigation. Economic weekly. URL: <https://www.investopedia.com/terms/s/small-business-administration.asp> (дата звернення 05.09.2023).

64. Main R., Bottoff C. Small Business Statistics Of 2023. *Forbes Advisor*. December, 2022. URL: <https://www.forbes.com/advisor/business/small-business-statistics/> (дата звернення: 16.09.2023).

65. Ukraine: Request for Purchase Under the Rapid Financing Instrument- Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. IMF Staff Country Reports. October 19, 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/10/19/Ukraine-Request-for-Purchase-Under-the-Rapid-Financing-Instrument-Press-Release-Staff> (дата звернення: 12.09.2023).